

A MAGYAR FŐÚRI PALOTÁK ÉS EURÓPAI ELŐKÉPEIK DISZPOZÍCIÓJA A 18–19. SZÁZADI VÁROSI KÖRNYEZETBEN

FEKETE J. CSABA

PhD, okl. építésmérnök, műemlékvédelmi egyetemi szakmérnök,
műemléki szakértő, egyetemi adjunktus.
BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék.
1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K. 282.
Tel.: (+36-1) 463-1330. E-mail: fekete@eptort.bme.hu

A főúri palota mint sajátos épületfajta rendeltetéséből következően azon túl, hogy egy-egy család lakóhelyeül szolgált, az arisztokrácia társadalmi helyzetét, rangját is reprezentálta. A palota az ókor óta a legvagyonosabb és uralkodó társadalmi réteg városi lakóhelye, hatalmának, jelenlétének reprezentatív szimbóluma volt. A város társadalmi életének újkori fejlődése az arisztokráciát vidéki birtokairól a sűrűbb városi tartózkodásra ösztönözte. A politikai és hatalmi életben való részvétel mellett a városi tartózkodás együtt járt a „szezonzár” (báli szezon, színházi évad, löverseny) eseményein való személyes reprezentálással is. Az arisztokrácia városi lakóhelyeinek a településen belüli elhelyezése, rendeltetéselemeinek építészeti diszpozíciója (elrendezése), az építetők sajátos életmódjával összefüggésben, elsősorban viselkedésszociológiai szempontú megközelítéssel válik igazán értelmezhetővé, mert az elhelyezés és az elrendezés változatai a jellegzetes életforma reprezentatív „építészeti leképezéseként” tűnnek fel a nagyvárosi szövetben. A 18–19. században a főúri életforma változása az arisztokrácia társadalmi osztályában a főnemesség történeti-jogi és viselkedésszociológiai értelemben is vett elválását, rétegtépző hatását mutatja. Ez a városi környezetben a palotáknak a városi központ köré centralizálódó, ide csoportosuló, illetve koncentrálnak vagy a városhatáron kívüli, elkülönült térségi elhelyezkedésében és sajátosan izolált építészeti kialakításában jelent meg hazánkban, valamint a hazai előképül szolgáló – példaként kiemelt – jelentős európai nagyvárosokban is. Pozsony és Pest-Buda esetében a 18–19. században kialakított hatalmi központok – a királyi várpalota és az országgyűlés üléstermei – voltak a főúri politizálás és hatalomgyakorlás elsődleges helyszínei. A magánpaloták nagy számban ezért ezek köré rendeződtek, ugyanakkor kedvelt volt a városhatáron kívüli, de ahhoz közeli terület is, amely a 17. század végétől alkalmasnak bizonyult tágas kertekkel övezett paloták felépítésére. A palotákhoz kapcsolódó kertek kialakítására a sűrű városi szövetben csak igen korlátozott lehetőség volt, amely alól szinte páratlan kivétel a prágai várhegy déli lejtőit elfoglaló, teraszos kialakítású főúri magánkertek pompás csoportja. A paloták térségi elrendezésének előzményei már a 13–14. századi itáliai városokban megtalálhatók. A típusalkotó épületek Firenzében jelentek meg a 15. század közepén, a hazánkban mintaadó változataikat a 16–17. században Rómában, a 17–18. században pedig Párizsban és Bécsben érezték ki.

Kulcsszavak: palota, diszpozíció, főúri lakóhely, alaprajzi elrendezés, barokk, historizmus

A magyarországi főnemesség életmódjának művelődéstörténeti feldolgozása és tudományos elemzése – beleértve a kiemelt társadalmi pozícióból eredő jellegzetes politikai, kulturális, társasági, családi és magánéletet – a 18–19. század korszakára teljességében még nem készült el. A téma olyan szerteágazó és összetett, hogy jelenleg a korabeli forrásokból vagy a 20. századi szakirodalomból vett tanulmányokban elszórt utalásoknál több alig áll rendelkezésre a főnemesi életformának a *rang* és a politikai vagy „*foglalkozási presztízs*” szerinti viselkedésszociológiai rétegződésének tárgykörében.¹ A társadalomtörténet, mint a művelődéstörténet egyik diszciplínája, a magyarországi társadalom fejlődésében a *rendek* és az *osztályok* szerinti tagolódás modelljét alkalmazta a 18. és a 19. századi társadalmi rétegek, illetve változások jellemzésére. Az 1848–1849-ig, illetve 1853-ig fennálló nemesi rendi társadalomban az azonos jogállású, örökletesen kiváltságolt, érdekeit politikai síkon is képviselők csoportja alkotta hagyományosan a vezető társadalmi réteget, az *arisztokráciát*.²

A rendiség történeti-jogi értelmezése mellett kialakult a *rendek viselkedésszociológiai értelemben vett értelmezése* is, amely az egyén státusát rendi helyzete (konvenció, connubium, kommenzalitás) szempontjából írta le.³ Ezek a szempontok nemcsak a társadalomtörténetben teszik lehetővé egy társadalmi réteg jellegzetességeinek, változásának, átalakulásának sokkal érzékenyebb megfigyelését, hanem tárgyunk, a főúri építetói igények összetett rendszere, valamint a térhasználatot is meghatározó *életforma* felé terelik a figyelmet. Ez a szociológiai megközelítés lehetővé teszi a hazai főúri magánépítészet olyan sajátosságainak meghatározását, amelyek az európai arisztokrácia magánépítészetének hasonló vonásait mutatja, annak ellenére, hogy a nyugati arisztokrácia társadalmi fejlődése és rétegződése a hazai folyamatoktól több ponton eltért.

Magyarországon az egységes *nemesi rend*⁴ felső rétegének, a főrendiség kialakulásának alapja nem a nyugat-európai feudális jellegű hűbéri tartományurasság, hanem az országos tisztségek, illetve a közjogi állással bíró egyházak legmagasabb tisztsé-

¹ A főúri életmód általános összefoglaló művei közül, az elemzett korszakot megelőző időszakra I. Radvánszky 1879–1896; Koltai 2001; a 18. századra I. Gosztonyi 1911; G. Györfy 1991; Kosáry 1996; a 19–20. század fordulójára I. Baji–Csorba 1994.

² A nemesség társadalomtörténeti elemzését adja pl. Pálmány 1997. 37–96; Halmos 1995. 445–482; Vörös 1987. 397–405.

³ Max Weber *Gazdaság és társadalom* c. munkája nyomán I. Kövér 2006. 99.

⁴ Az 1351. évi ősiség törvénnyel egységessé tett magyar nemesi rendhez való tartozást kifejező *magyar nemes* (nobilis Hungarus) jelentőségét a középkori Magyarországon, a „Szent Korona tagjaként” a politikai jogok kizárólagos birtoklása adta. A nemesi rend a sarkalatos nemesi jogok vagy szabadságok tekintetében mindvégig egységes maradt, tehát a magyar rendi jogosultak elvileg egyenértékűek voltak, ami egy zárt körrel és az annak középpontjában álló koronás királlyal volt jellemezhető. Vajay Szabolcs ezt „nemesi demokráciá”-nak nevezi (I. Vajay 1966. 362). A magyar nemesi rend egységességével alapvetően eltért a számos lépcsőfokból álló nyugat-európai, pl. az angol feudális rendiség hierarchikus jellegétől, amelynek gúljája csúcsán az uralkodó állt. Magyarországon a nemesség megszerzésének módja a honfoglaló nemzetségektől való leszármazás (primae occupationis) és a királyi adományozás lehetett. Az utóbbinak három útja: a jószágadományozás (donációs nemesek); a királyi oklevéllel, de birtokadomány nélküli nemesítés (armális nemesek) és az ünnepélyes honosítás (indigenátus) volt. (Bővebben I. Bölöny 1981. 31–33; ill. Gudenus–Szentirmay 1989. 24–25.)

geinek betöltése volt. A főnemesi rendek kialakulásának folyamata akkor fejeződött be, amikor az örökölhető rendi állást – vagyis a birodalmi gyűlésen ülési és szavazati jogot – az uralkodók privilegialis oklevelekben, külön ranggal (gróf, báró) az utódra kiterjedő hatállyal, a 15. században adományozni kezdték.⁵

A kora újkori nemesi rend kettéválásakor, a történeti-jogi értelemben vett rendiséget megelőzte egyfajta származás vagy foglalkozás presztízsen, életvitelbeli, neveltetésbeli különbségeken alapuló tagolódás, tehát viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség. A nemesi renden belül a 15. század közepétől a tisztségviselő vagy erre elvben jogigényt formáló országbárok („*barones naturales*”) mellett feltűntek – mintegy elkülönülő, sajátos csoportot alkotva – az országos ügyintézés keretein kívüli, címadományozással kitüntetettek („*barones solo nomine*”) is. Az 1608. évi I. tc. különítette el intézményesen és alkotmányjogi tekintetben is a főnemességet a köznemességtől, és az addig egységes országgyűlés alsó- és felsőtáblára oszlott. Ez a főnemesek megkülönböztetett törvényhozói jogállását a felsőtáblán való ülésezés kiváltságával biztosította. Ettől kezdve a személyre szóló törvényhozói jog együtt járt minden főnemesi címadományozással, illetve külföldi címeknek magyarországi honfűsítésével.⁶ Az 1754–1755. évi uralkodói rendelet után pedig egyértelműen szabályozottá vált, hogy csak királyi adományozás alapján juthat valaki nemesi címhez, és főnemesi ranghoz – utóbbival megszerezve az örökös felsőtábla-tagsági jogát –, és ez mintegy alulról lezárta a nemesi rend mindkét, köz- és főnemesi rétegét.

A főrendiház szervezetét 1885-ben reformálták meg (1885. évi VII. tc.),⁷ így a 19. századi társadalmi átalakulás csak megkésve érintette a főnemesség történeti jogi képviselését és megkülönböztetett törvényhozói jogállását. A főrendiházi reform életbelépése után a főrendiházi tagság már nem volt egyenértékű a főrendi minőséggel. A reform folytán ugyanis a főrendiháznak nagy számban váltak új tagjaivá olyanok (a legmagasabb közhivatalnokok, bírói és egyházi főtisztségviselők, továbbá a király által élethossziglan kinevezett 50 tag), akik nem voltak főrangúak, de talán még nagyobb számban maradtak ki főnemesek a korábbi tagok sorából. Utóbbit két rendelkezés okozta. Az egyik jelentősen korlátozta az *indigéna* (honfűsített) főnemesek részvételét, nemcsak a tárgyaláson bevezetett magyar nyelvvel, hanem azzal is, hogy bármely külföldön is birtokos magyar főrend Magyarországon csak akkor tarthatta meg főrendiházi tagságát, ha más országokban e jog gyakorlásáról lemondott.⁸ A másik rendelkezés szerint csak bizonyos jövedelemszint fölötti főnemes lehetett auto-

⁵ A főnemesi rang hazánkban csak a mohácsi vész után terjedt el, s közjogi különállása csak a főrendi táblai személyes jelenlét jogában nyilvánult meg. A legrégebbi főnemesi címmel a Csáky, a Forgách, az Erdődy, a Nádasdy, a Pálffy, a Perényi, a Révay család bírt. A 17. század elején kapott főnemesi címet a Batthyány, az Esterházy, a Cziráky–Draskovich, a Károlyi, a Keglevich, a Kornis, a Nyáry, a Pongrácz, a Serényi és a Zichy család. Az Andrássy, az Apponyi, a Bethlen, az Orssich, a Szapáry, a Széchenyi, a Teleki család főnemessége az 1660-as évek végéről származott. (Gudenus–Szentirmay 1989. 15.)

⁶ A köznemességet az alsótáblában a vármegyénként választott követek képviselték. L. Bölöny 1981. 32; Gudenus–Szentirmay 1989. 15.

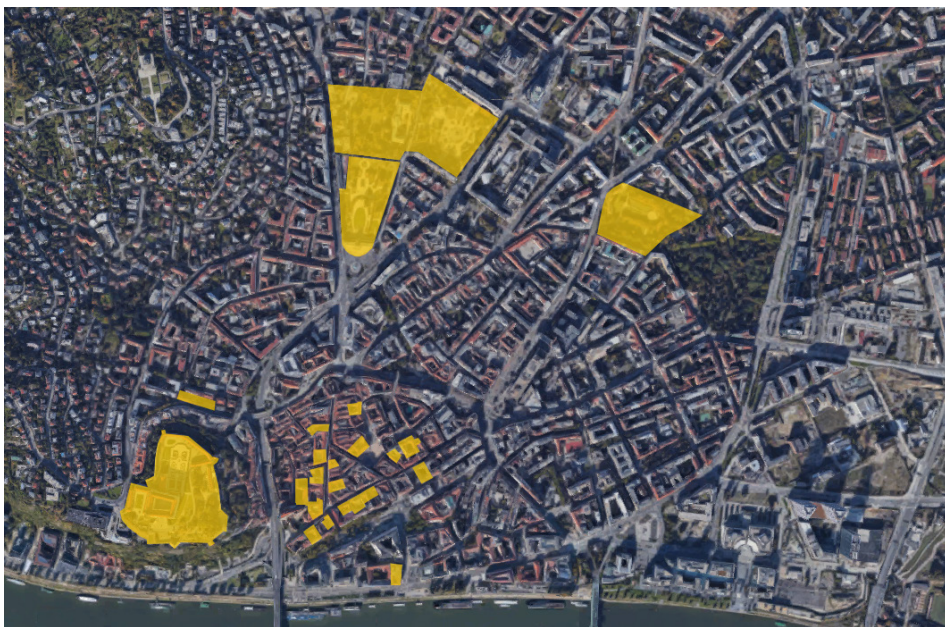
⁷ Részletesen l. Gudenus–Szentirmay 1989. 20–21. A főrendiház 1918-ban megszűnt, 1926-ban felsőház néven újjáalakult (1926. évi XXII. tc., de 1944-ben véglegesen felszámolták.)

⁸ Gudenus–Szentirmay 1989. 21.

matikusan jogosult az örökös főrendiházi tagságra.⁹ Ez a dualizmus közepi szabályozás a főrenden belül jogi, gazdasági és származási vonatkozásban is húzott egy választóvonalat, amely fölé, a csúcsra egyértelműen nem a földbirtokos főnemesség került. Vörös Károly kutatásai szerint¹⁰ 1885-ben 699 teljes jogú férfi főrendiházi tagból 29% rendelkezett ezzel a 3 000 forintnál magasabb éves földadóval. Az összesen 205 férfi közül 8 herceg, 158 gróf, 38 báró volt. Az indigéna grófok száma a korábbi 67-ről 15 főre csökkent, mely e csoport pozíciójának megingását jelzi.

A főnemesség rétegződése szempontjából a főrendiházi reform legfontosabb következménye az volt, hogy 1885 és 1918 között az uralkodó olyan főnemesi címet is adományozhatott, amely az örökös főrendiházi tagságra automatikusan már nem jogosított fel,¹¹ és ezzel a főrendi méltóság, valamint a főnemesi rang egyértelműsége elvált egymástól. Werbőczy Hármaskönyvének „egy és ugyanazon nemesség” elve így a 19. század második harmadára már pusztán jogi fikció volt, és semmiféle viselkedésszociológiai osztályegységet nem takart.

Magyarország lakossága 1720 és 1787 között nem sokkal haladta meg a 2 milliót.¹² Ennek – sajátos kelet-európai jelenségként Nyugathoz viszonyítva nagyszámú,

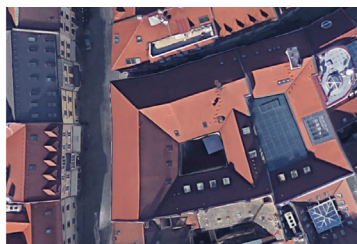
1. a) ábra. A jelentősebb pozsonyi főnemesi paloták diszpozíciója

⁹ Bölöny 1981. 32.

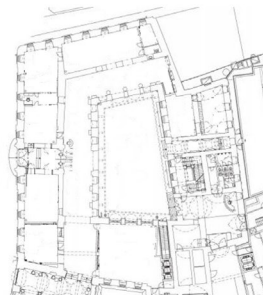
¹⁰ Vörös 1987. 397–407. Feldolgozta: Gudenus–Szentirmay 1989. 20–21, valamint Kövér 2006. 100–101.

¹¹ Gudenus–Szentirmay 1989. 16.

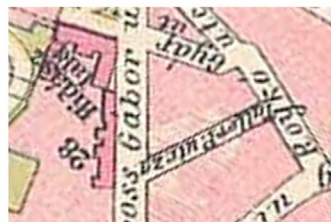
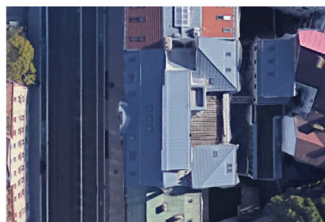
¹² E népesség nagy többségét – 80%-át – a késő feudális társadalom egyik alapvető osztálya, a jobbágyosság tette ki. Bővebben: Kosáry 1996. 45.

BRATISLAVA, VENTÚRSKA 27., PALÁC PÁLFFYHO, 1715

BRATISLAVA, VENTÚRSKA 15., PALÁC PAULIHO, 1775–1776

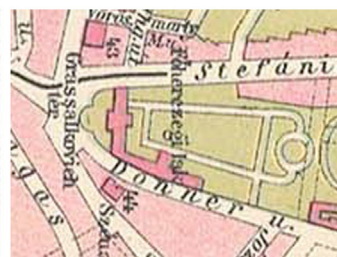
BRATISLAVA, STÚROVÁ 16. PALÁC CSÁKYHO, 1892

BRATISLAVA,
ZÁMOCKÁ 47.,
PALÁC PÁLFFYHO,
1630–1646

BRATISLAVA,
RADNICNÁ 1.,
ASPREMONT
PALÁC, 1770

BRATISLAVA,
HODZOVO 1.,
GRASSALKOVICOV
PALÁC, 1760–1905

BRATISLAVA,
SLOBODY 1.,
LETNY ARCIBISKUPSKÝ
PALÁC
1614–1765

1. b) ábra. A jelentősebb pozsonyi főnemesi paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal

„tömeges” – 4,6–5,0%-a adta a feudális nemességet. Ezt az okozta, hogy a 16–17. században, a török hódoltság idején, főként katonai célból sorozatban adományozott az uralkodó nemesi címet, amelyhez nem mindig járt birtok, és velük, európai mércével mérve is, komoly létszámú nemesség alakult ki. A 18. század végéig a feudális uralkodó renden, a nemességen belül szinte kizárólag a világi és egyházi főnemesség volt a politikai és társadalmi vezető szerep és a legnagyobb anyagi erő, amelynek tagjai a nemesi előjogok, a politikai szervezet, a vezető posztok, az anyagi erő, a fegyveres támasz és a jobb tájékozottság birtokában uralmuk alatt tartották mind a nemesi rend alsóbb rétegeit, mind a jobbágyságot. A nemesség legfelső szintjén 70–80, valamivel bővebben számítva az egész országban mintegy 200 család tartozott a főnemességhez. A főnemeseik köre a 18. század végére bizonyos fokig módosult. Egyrészt a nemesi árutermelés növekedésével a vagyonosabb birtokosok kezdtek terményeik, boruk eladásában, exportjában, sőt végül részben már a belső piac, tehát az ipar fejlesztésében is érdekeltté válni.¹³ A 25–30 ezer köznemes család jobb módú, felső rétege megerősödött, önállósodni kezdett, és 1790 körül már igényt tartott – nem is egészen eredmény nélkül – a hatalomban való részvételre. Másrészt az 1760-as évektől a főnemeseik köre a befolyásosabb köznemesek – akik nem ősi vagyoni és társadalmi pozíciók birtokában, hanem hivatali érdemekért kaptak grófi, bárói címet – csoportjával bővült. A 18. század végétől 1848-ig terjedő időszakban a nemesítetteknek körülbelül 70%-a hivatalnok és katona volt. A nemesi cím 1848 után is adományozható volt egészen 1918-ig, amikor még IV. Károly király (1916–1918) is adományozott címeres levelet. Az 1867–1918 között nemesi címet kapó 204 fő 40%-a magyar, 22%-a német, 18%-a zsidó, 14%-a szláv, míg 6%-a zömében a többi hazai nemzetiségből került ki. Az új főnemeseik (*homo novus*) 38%-a a gazdasági élet különböző posztján helyezkedett el, vagy ügyvéd, közjegyző volt. 31% volt katona és 21% hivatalnok. A tudomány képviselői 8%-kal szerepeltek. Látható, hogy a dualizmus kori, I. Ferenc József király (1848–1916) politikájából eredő hivatalnok- és katonanemesítés tulajdonképpen egyenes folytatása volt az 1848 előtti, közvetve a 18. századi nemesi címadományozásnak. 1848 előtt a hazai főnemességet – a német birodalmi, osztrák vagy olasz rangok engedélyezett vagy részben szokásjogon alapuló használatát is figyelembe véve – mintegy 600 család, 3 hercegi, 91 grófi és 115 bárói nemzetség alkotta.¹⁴ A dualizmus korában azonban – viselkedésszociológiai értelemben – már nem önmagában a nemesi cím adományozása jelentette a legfontosabb társadalmi rétegfórmáló tényezőt.¹⁵

A társadalomtörténet-írás ma úgy tartja, hogy Magyarország társadalmának feudális rendi struktúrája – jóllehet bomlása már 1848–1849-et megelőzően elkezdődött – a régi rendszer forradalmi felszámolásával nem semmisült meg azonnal, hanem 1849–1867 között – szoros kölcsönhatásban a gazdasági fejlődéssel és a Habsburg-

¹³ Mária Terézia több tucat kereskedőcsaládnak, telepesnek adott nemesi kiváltságlevelet. Bővebben: Gudenus–Szentirmay 1989. 24.

¹⁴ Baji–Csorba 1994. 5.

¹⁵ Kövér 2006. 101–102.

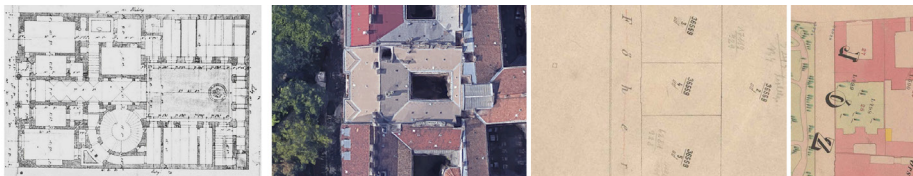
uralkodóktól függő ország politikai viszonyainak változásával – fokozatosan alakult át. „Minden társadalomnak olyan az osztálytársadalma, amilyen a rendisége volt.”¹⁶ Különösen igaz ez a 19. században, a történeti-jogi értelemben vett rendiség változása idején, amikor a nemesi rend a jobbágyfelszabadítás és közteherviselés intézményesített jogi aktusával (1848, illetve az 1853. évi úrbéri pátenst) való megszüntetése egy csapásra nem eredményezte a mögötte meghúzódó viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség leromlását is. A nemesség feudális társadalomszerkezete tehát a 19. században különösen lassan módosult, és ebben a főnemesség a hagyományos rendi formáiba zárkózva sokáig élt együtt a mellette, de jórészt nem belőle kifejlődő nagypolgárság – tőkés mágnások, nemesített állami tisztviselők, katonák – új osztályával. A főnemesség esetében a korszakban a társadalmi állapot és az osztályhelyzet nem tért el látványosan egymástól, s ez okozta, hogy a tradicionális társadalmi vezető réteg struktúrájának óvása mellett indult meg a társadalom 1848-cal, illetve 1867-tel lezajló intézményes és politikai, majd a dualizmus korában gazdasági modernizációja is.¹⁷

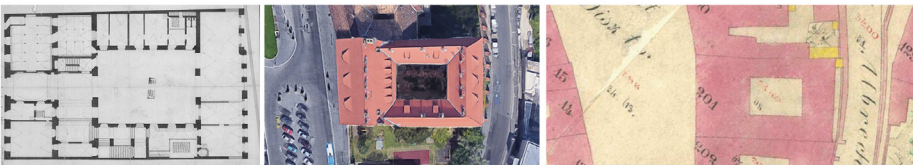
2. a) ábra. A budai és a pesti, illetve a budapesti jelentősebb főúri paloták diszpozíciója

¹⁶ Hajnal István megállapítását idézi: Kövér 2006. 34–35.

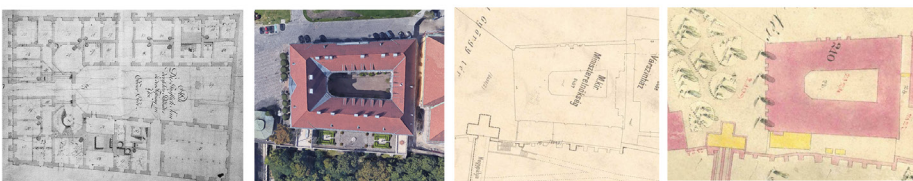
¹⁷ Erdei Ferenc és Leopold Lajos társadalomtörténeti koncepcióját összeveti: Kövér 2006. 24–25.

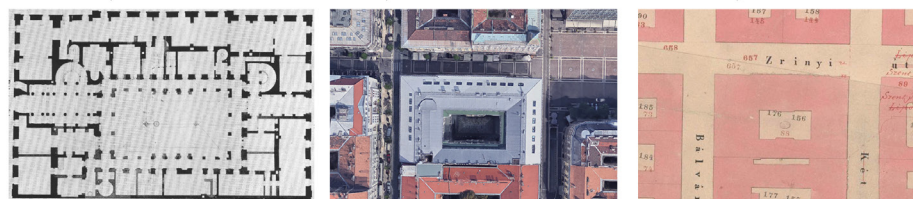
BUDAPEST, BRÓDY SÁNDOR UTCA 4., DESSEFFY-PALOTA, 1875

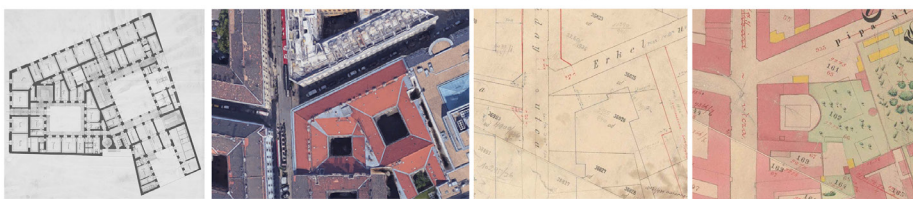
BUDAPEST, DÍSZ TÉR 3., BATTHYÁNY-PALOTA, 1689—1873

BUDAPEST, SZENT GYÖRGY TÉR 1-3., SÁNDOR—PALLAVICINI-PALOTA, 1803—1867

BUDAPEST, OKTÓBER 6. UTCA 7., MARCZIBÁNYI-PALOTA, 1830—1868

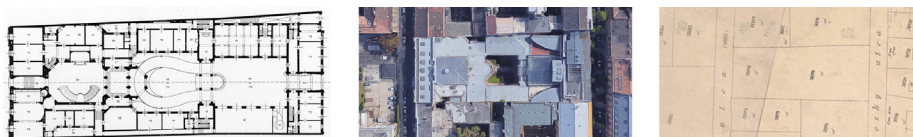

BUDAPEST, RÁDAY UTCA 18., KÁROLYI-PALOTABÉRHÁZ, 1875—1876

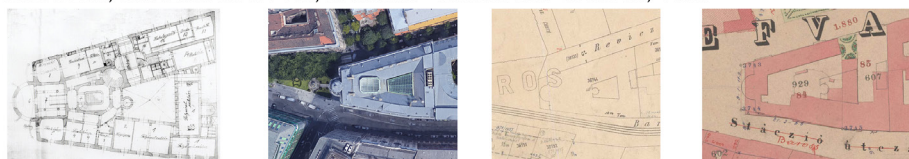

BUDAPEST, KÁROLYI MIHÁLY UTCA 16., KÁROLYI-PALOTA, 1696—1928

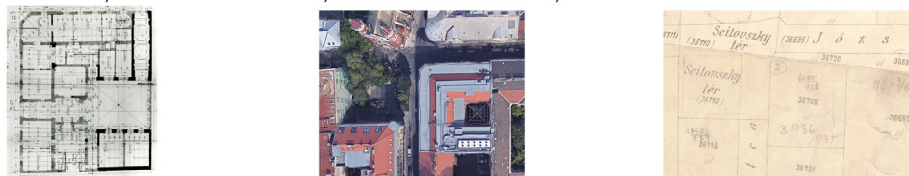
2. b) ábra. A budai és a pesti, illetve a budapesti jelentősebb főúri paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal

BUDAPEST, MÚZEUM UTCA 17., KÁROLYI—CSEKONICS-PALOTA, 1881

BUDAPEST, SZABÓ ERVIN TÉR 1., WENCKHEIM-PALOTA, 1887—1927

BUDAPEST, LŐRINC PAP TÉR 2., ZICHY-PALOTA, 1899—1935

BUDAPEST, ÚRI UTCA 48–50., BERÉNYI—ZICHY-PALOTA, 1737—1810

BUDAPEST, TÁNCICS MIHÁLY UTCA 7., ERDŐDY—HATVANY-PALOTA, 1750—1913

BUDAPEST, POLLACK MIHÁLY TÉR 3., FESTETICS-PALOTA, 1862—1865

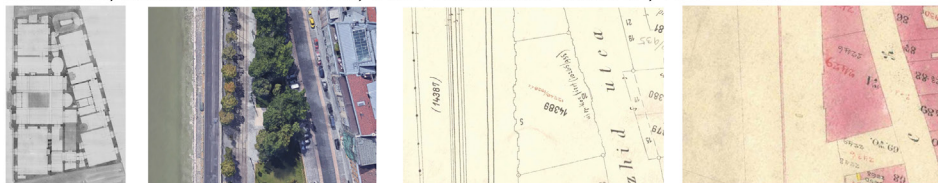

BUDAPEST, ÖTPACSIRTA UTCA 4., PÁLFFY-PALOTA, 1867—1870

2. b) ábra. A budai és a pesti, illetve a budapesti jelentősebb főúri paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal (folytatás)

BUDAPEST, KECSKEMÉTI UTCA 10., VOLT CSEKONICS-PALOTA, 1797—1864

BUDAPEST, LÁNCZID UTCA 10., VOLT SZÉCHENYI-PALOTA, 1851—1945

BUDAPEST, LÁNCZID UTCA 4., VOLT LIPTHAY-PALOTA, 1872—1949

BUDAPEST, ARANY JÁNOS UTCA 24., WODIÁNER-PALOTA, 1868—1899

BUDAPEST, LISZT FERENC TÉR 3., WODIÁNER-PALOTA, 1889—1941

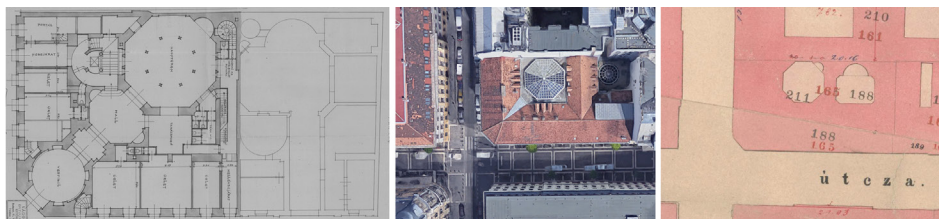

BUDAPEST, MÚZEUM KÖRÚT 16., VOLT KLOBUSICZKY—BATTHYÁNY-PALOTA, 1751—1838

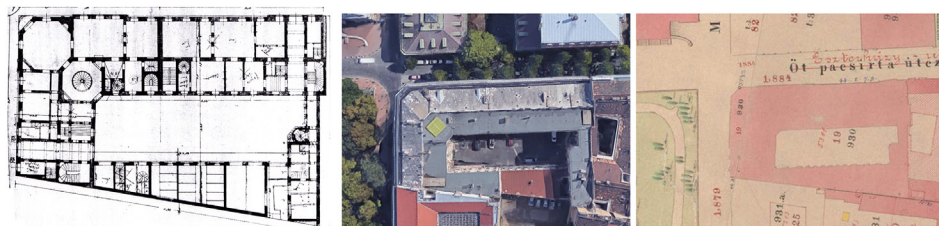

BUDAPEST, KRISZTINA KÖRÚT 55., VOLT KARÁCSONYI-PALOTA, 1853—1938

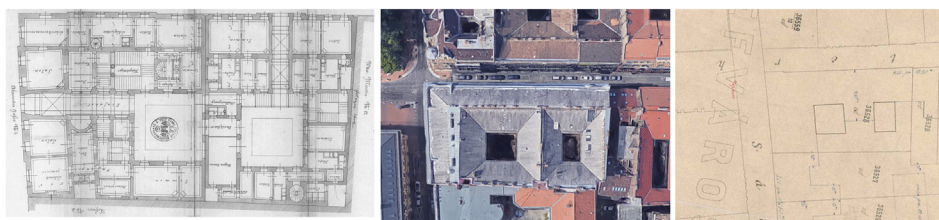
3. ábra. A lebontott budapesti főúri paloták példái a típusok szerint

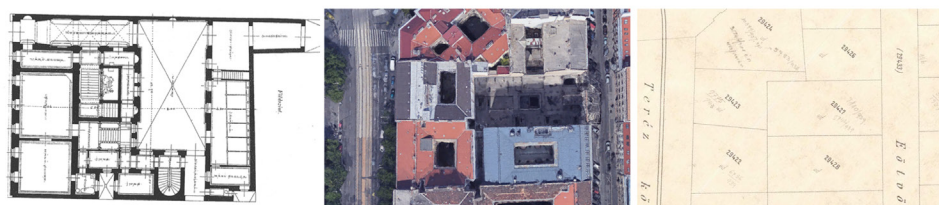
BUDAPEST, ZRÍNYI UTCA 8–10., FESTETICS-PALOTABÉRHÁZ, 1820—1827

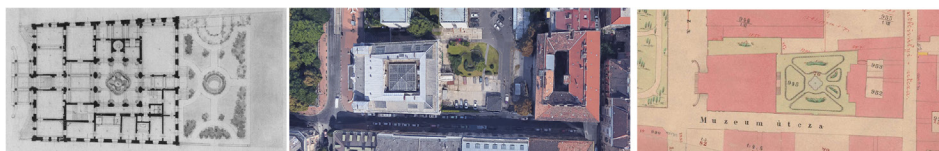
BUDAPEST, MÚZEUM UTCA 11., KÁROLYI-PALOTABÉRHÁZ, 1869

BUDAPEST, BRÓDY SÁNDOR UTCA 14., DEGENFELD-PALOTABÉRHÁZ, 1872—1874

BUDAPEST, TERÉZ KÖRÚT 11–13., BATTHYÁNY-PALOTABÉRHÁZ, 1884

BUDAPEST, POLLACK MIHÁLY TÉR 10., KÁROLYI-PALOTA ÉS -BÉRHÁZ, 1869—1871

4. ábra. A budapesti palotabérházak példái

A 18. században a főnemesség egy része Bécsben és Pozsonyban, elsősorban magyar udvari kancelláriai vagy kamarai tisztségek birtokában élte a Habsburg-udvari főurak reprezentatív életét, és csak alkalmanként vagy szezonálisan töltött időt magyarországi vidéki birtokán. Mások viszont ezeken a vidéki birtokokon rezideáltak, próbálták a 18. századi új, világi, felvilágosult életforma helyi változatát megteremteni. A nemességet így egy másik belső választóvonal is megosztotta, nevezetesen az „udvarképesség”. Akik az udvarképesség (*Hoffähigkeit*) birtokában voltak, tehát a királyi udvar szertartásain részt vehettek, azok jelentették a viselkedésszociológiai értelemben vett legfelső főnemesi réteget. Az udvarképesség egy pontosan körülírt, leírhatóan működő mechanizmus volt,¹⁸ amely szerint a társadalom felső rétegének tagjai között részben hivatali szolgálat, részben örökölt társadalmi státus, részben pillanatnyi funkció, részben pedig bizonyos kiérdemelt címek alapján világos belső határvonalat húzott. Már a 18. század óta a francia, illetve spanyol mintára kialakult udvari etikett szabályozta, hogy ki, mikor volt köteles megjelenni, illetve jelenhetett meg egy udvari rendezvényen. Például a nyilvános audiencián, a királyi kihallgatáson, a dualizmus idején az állami tisztviselők közül a kinevezést kapó miniszteri osztálytanácsosok feletti posztokon, hasonlóan a kitüntetettekhez személyesen kellett megjelenni. Illeté évente legalább egyszer elmenniük mindazoknak, akik az udvartartás belső ranglétrája szerint vagy valóságos belső titkos tanácsosok, vagy udvari kamarások voltak. Ezeket a címeket az uralkodó adományozta bizonyos szolgáltatások fejében. A „valóságos belső titkos tanácsos” kitüntetést miniszterek, főpapok, tábornokok és diplomaták kapták, kérelmezni nem lehetett. A „császári és királyi kamarás” méltóságért viszont folyamodni kellett, a családfán 16 nemes őst felmutatva, a kamarási adót befizetve lehetett megkapni. Végül az audiencián megjelenhettek a kinevezett miniszterek, a parlamenti képviselők, illetve az osztrák és magyar delegációk tagjai, de ezek meghívása értelemszerűen csak személyüknek és csak mandátumuk vagy megbízásuk időtartamára szólt.¹⁹

Az első pozsonyi országgyűlést (a rendi állam törvényelőkészítő fórumát) 1402-ben Zsigmond király tartotta a Duna partján emelkedő királyi várban. Az 1536. évi országgyűlés kimondta, hogy a magyar kormány székhelye, az ország fővárosa Pozsony legyen. A 16. században 43 országgyűlést tartottak a királyi várban. A mohácsi csata után a vár délnyugati tornyában őrizték a Szent Koronát. A legtöbb koronaört a jelentős befolyású gróf Pálffy család adta. A királyi vár mai formáját is meghatározó átépítése 1552-től 1556-ig tartott.²⁰ 1580. december 23-án Pozsony vármegye főispánjává Pálffy II. Miklós (1552–1600) grófot nevezték ki, aki egyúttal Niklas Salm (†1550) gróf halála után a vár megürült főkapitányi tisztét is betöltötte; Habsburg Rudolf király pedig 1599. július 24-én Pozsony vármegye örökös főispán-

¹⁸ A 17–18. századi mintaadó francia királyi udvar működéséről: Elias 2005; a francia Versailles és ennek hatása alatt álló bécsi Hofburg udvari életéről összefoglaló: Graf 2002. 95–116.

¹⁹ Kövér 2006. 101.

²⁰ Komora 2002. 6–13.

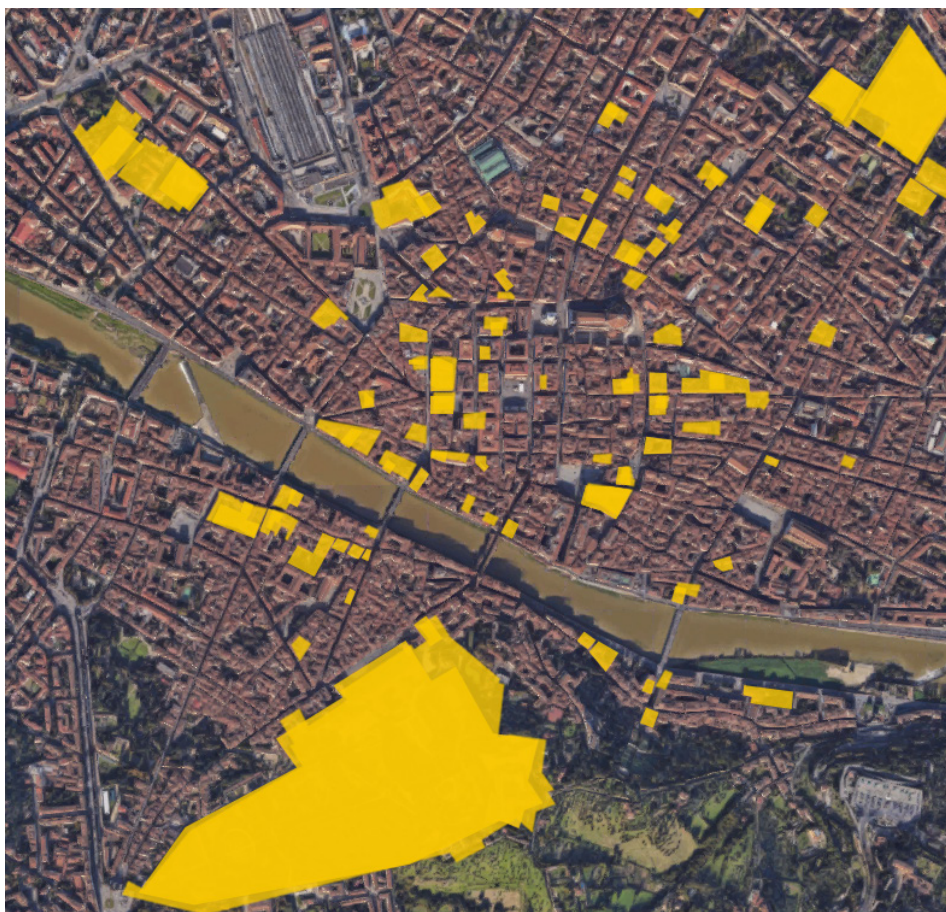
ságával és Pozsony várának örökös főkapitányságával jutalmazta. Az időközben megrongálódott királyi vár helyreállítási munkálatainak felügyelésével az 1630. évi országgyűlés saját elnökét, Pálffy II. Miklós gróf fiát, Pálffy III. Pál (1592–1653) nádort és országbíró (1646–1649) bízta meg 1632-től. Az irányítása alatt felépített királyi vár közel két századon át állt fenn, és országos fontosságú események színhelye lett.²¹ A gróf magánpalotáját és pompás kertjét a királyi vár szomszédságában (ma *Zámocká* 47. szám alatt) építtette fel 1635-ben. 1634-ben adományul kapta Detrekő várát, 1635-ben megszerezte a dévényi, 1645-ben a bajmóci, valamint az ausztriai Marchegg-uradalmat. Birtokait mintaszerű gazdaságokká alakította át. 1635-től a királyi palotán dolgozó olasz, német mesterekkel magánbirtokai központjában álló kastélyait (Bajmóc, Malacka, Vöröskő) is átalakította.²² A Pálffy család 1715-ben vásárolta meg a (ma *Panská* 261/19. szám alatt) található palota előzményül szolgáló épületeket. A Ventúrska és Zelená utca sarkán (ma *Ventúrska* 274/10. szám alatt) szintén egy régebbi házból, gróf Pálffy Lipót (1716–1773) tábornok megbízásából, 1747-ben átépített palota áll. A mai Panská és Ventúrska utcák, a pozsonyi vár alatti, középkori Szent Márton-dóm közelében, a pozsonyi óváros központját adják. Ezekben az utcákban és a kapcsolódó épülettömbökben számos főúri palota áll. A két utca találkozásánál (ma *Ventúrska* 269/1. szám alatt) található gróf Erdődy György (1645–1713) országbíró hajdani palotája, amelynek szomszédságában (ma *Panská* 258/27. szám alatt) báró Keglevich József (1700–1763), Torna megye főispánjának palotája emelkedik. A közeli vár alatti Szent Márton-dómban gróf Esterházy Imre (1663–1745) esztergomi érsek, főkancellár és Pálffy János (1663–1751) nádor Habsburg Mária Teréziát 1741. június 25-én királynővé koronázta, aki később szívesen tartózkodott a várban. Leánya, Habsburg–Lotaringiai Mária Krisztina (1742–1798) főhercegnő 1766-ban költözött férjével, Albert Kázmér (1738–1822) szász–tescheni herceggel a királyi várba. Az Esterházy család 1743-ban építtetett palotája a mai *Panská* 245/13. szám alatt található. 1775-ben gróf Zichy Ferenc (1749–1812) főispán és főpohárnokmester a közelben (ma *Ventúrska* 265/9. szám alatt) építtetett palotát, amelynek során felhasználták a korábban itt állt gótikus polgárház maradványait. A piactér (ma *Hlavné námestie*) szomszédságában, az óváros központi részén (ma *Primaciálne námestie* 494/2. szám alatt) korábbi, 16. századi palota felhasználásával, 1778 és 1781 között építtette fel gróf Batthyány József (1727–1799) bíboros és esztergomi érsek a primási palotát, amelynek nagytermében ülésezett a reformkori kétkamarás országgyűlések felsőtáblája. 1802–1848 között az alsótábla ülései a Magyar Királyi Kamara közeli épületében (ma *Michalská* 263/1. szám alatt) zajlottak (*I. ábra*).

Pozsony fallal körülvett belvárosától északra, a városfalakon kívül (ma *Námestie slobody* 2899/1. szám alatt), a 16–17. század fordulóján, gróf Forgách Ferenc

²¹ Itt ismertetett el a Habsburg-ház örökösödési joga 1687-ben, és itt kötetett a III. Károly-féle *pragmatica sanctio*, melyet Pálffy V. János gróf (1664–1751) nádor és fővezér – horvát banként – előbb maga szavaztatott meg horvát területen, majd fogadtatott el a magyar főúri rendekkel.

²² Markó 2000. 237.

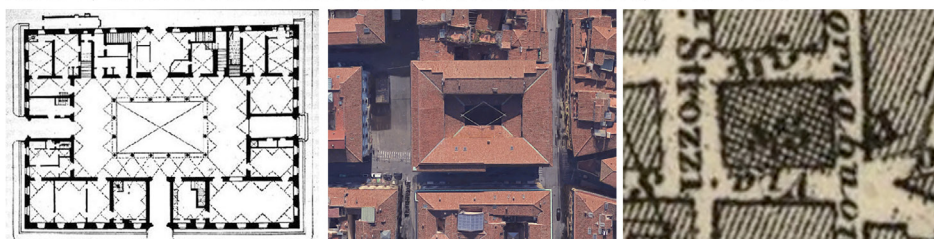
(1560–1615) bíboros és esztergomi érsek vásárolta meg az érseki nyári palota telkét, és a mai palota helyén létrehozta a később méltán híressé vált, az ország legelső, tudományosan is leírt kertjét. 1614-től valószínűleg már itt volt az érseki székhely is, ahol gróf Lippai György (1600–1666) esztergomi érsek 1642–1666 között új palotát építtetett és fejlesztette a kertet is. 1761–1765 között gróf Barkóczy Ferenc (1710–1765) esztergomi érsek, helytartósági tanácsos utasítására a palotát átépítették és bővítették. E palota szomszédságában (ma *Hodžovo námestie* 2978/I. szám alatt) kerttel övezve építtette fel 1760-ban gróf Grassalkovich Antal (1694–1771) koronaőr, a Magyar Királyi Kamara elnöke, királyi személynök a saját palotáját. A közelben (ma *Špitálska* 2216/24. szám alatt) fekvő, korábbi Erdődy-kertet az 1755. évi 47. törvénycikkben magyar indigenátust nyert gróf Johann Nepomuk

5. a) ábra. A firenzei paloták diszpozíciója

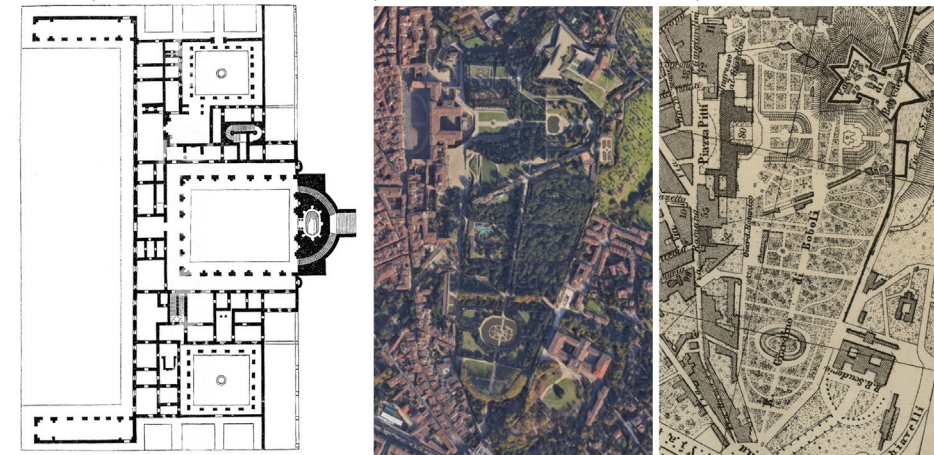
FIRENZE, VIA DELLA VIGNA NUOVA 18., PALAZZO RUCELLAI, 1446—1451

FIRENZE, PIAZZA DEGLI STROZZI, PALAZZO STROZZI, 1489—1538

FIRENZE, VIA CAMILLO CAVOUO 3., PALAZZO MEDICI—RICCARDI, 1444—1460

FIRENZE, PIAZZA DE PITTÌ, PALAZZO PITTÌ, 1458—1574

5. b) ábra. A firenzei paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal

Gobert von Aspremont-Lynden (1757–1819) császári és királyi kamarás vásárolta meg, és 1770-ben itt építtette fel a nyári palotáját.

Magyarország török megszállását követően, 1686 után hosszú ideig fel sem merült, hogy Buda újra királyi székhely legyen.²³ 1748-ban gróf Grassalkovich Antal (1694–1771) kamaraelnöknek sikerült megnyernie Mária Terézia királynőt, aki engedélyezte egy új királyi palota felépítését. Az építkezések már a következő évben megindultak, és 1768–1769-re fejeződtek be teljesen. A palotát – amely akkor még kivitelezés alatt volt – a királynő kétszer, 1751-ben és 1764-ben látogatta meg, de csak a második alkalommal használta szállásként. Ezután alkalmi rezidenciaként Albert Kázmér szász–tescheni herceg, Magyarország helytartója vette igénybe 1766–1777 között. 1784-től II. József király döntése alapján 1791-ig a palotában helyezték el a Pozsonyból ideköltöztetett Főhadparancsnokságot, ezzel a palota részben visszanyerte régebbi kormányzati és adminisztratív vezető szerepét. A budai palota szimbolikus jelentőségét növelte az uralkodónak az a döntése is, melynek nyomán Bécsből ide hozták vissza, és itt őrizték – több-kevesebb folyamatossággal – a Szent Koronát. Ezt követően, II. Lipót király idején, a palota újra rezidenciaként kezdett működni, amikor Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót (1772–1795) főherceg nádor a palotába költözött, majd 1795 után öccse, József (1776–1847) főherceg követte előbb helytartói, majd nádori minőségben haláláig. Ekkor már az uralkodói család is többször felkereste a palotát. 1820-tól temetkezőhelyként kezdték használni a Szent Zsigmond-kápolna altemplomát, majd 1830-tól kriptának építtették át. 1852-ben itt szállt meg Ferenc József császár, de újra uralkodói rezidencia szerepet csak 1856-ban kapott, amikor a déli szárnyban alakították ki Habsburg–Teschani Albert (1817–1895) főherceg kormányzó és felesége, Wittelsbach Hildegárd Lujza (1825–1864) királyi hercegnő lakosztályát. Albert 1866-ig lakott itt, és távoztával a déli szárnyból királyi lakosztály lett. A kiegyezés után a királyi pár többszöri látogatása során kiderült, hogy a palota az udvari reprezentációhoz szűkös, és szükséges lenne a kibővítése. A palota bővítése és berendezése 1890-től kezdődően 1904-re fejeződött be. Az 1918 októberéig IV. Károly által használt palotába 1921-ben az ország kormányzója, Horthy Miklós költözött, aki azt 1944-ig használhatta.²⁴

A királyi palota közvetlen közelében (ma *Szent György tér 4.* szám alatt) gróf Teleki I. József (1738–1796) főispán, koronaőr palotája állt, amelyet 1787 után és 1788–1789 között is átépíttetett. A palotát 1857-től Habsburg-Lotaringiai József Károly Lajos (1833–1905) főherceg rezidenciájaként használták és 1869–1870 között átalakították. 1892-től Habsburg József Ágost (1872–1962) főherceg palotája volt, amelyet 1901–1906 között teljesen átépítettek és korszerűsítettek. A tér keleti oldalán (ma *Szent György tér 1–2.* szám alatt) található palotát korábbi épített előzmények felhasználásával gróf Sándor Vince (†1822) császári–királyi kamarás épít-

²³ Az elemzéshez felhasznált pest-budai történeti térképek gyűjteményét adja: Holló 1994; a pest-budai palotákra vonatkozó legfontosabb adattárak és várostörténeti összefoglalások: Siklóssy 1931; Merényi 1955. 667–669 (Magánpaloták és luxusvillák), 622–644 (Budapesti magánbérházak); Lőrincz 1999. 253–259.

²⁴ Bánrévy 1952. 1–49; F. Dózsa 2001.

tette 1803–1807 között. A palota 1856-ig az örgróf Pallavicini család tulajdonában, majd 1867-ig Habsburg–Teschén Albert (1817–1895) főherceg használatában volt (2–3. ábra).

A bécsi kormányzat 1783-ban határozta el, hogy az Országház és Úri utcák közötti, a budai Vár területén, a Várkerületben elhelyezkedő (ma *Országház utca* 28. szám alatti) épületegyüttest a királyi tábla, a hétszemélyes tábla, valamint az országgyűlés céljaira veszi igénybe. Mivel az Országház utcai szárnyában az országgyűlési termek építése elhúzódott, 1784 végére az alsó tábla gyűlésterme készült el. A munkálatok 1785 végére fejeződtek be. Az országgyűlési termek egy évszázad alatt csupán három ízben, 1790/91–1792 és 1807-ben látták el eredeti feladatukat. A Várkerület a királyi palota és az országgyűlés közelsége miatt, a 18. században kedvelt főúri lakóhellyé vált. Az Úri utca és az azzal párhuzamosan futó utcák, a kis terek (a Dísz tér, a Bécsi kapu tér) által határolt épülettömbökben a legjelentősebb főúri családok alakították ki palotáikat. A Batthyány-palota (ma *Dísz tér* 3. szám alatt) helyén a 15. században Filippo di Stephano Scolari (1369–1426) háza állt, amelynek romjaiból 1689-ben építtetett fel egy emeletes lakóházat Werlein István (†1695). Ezt 1743-ban gróf Batthyány Lajos (1696–1765) nádor és öccse, herceg Batthyány Károly (1698–1772) tábornagy vásárolta meg, majd 1744–1746 között megbízásukból átalakították, 1748-ban kétemeletesre bővítették a palotát, ahol 1751. augusztus 8-án a Budára látogató Mária Terézia királynőt fogadták. A szemközti palota (ma *Dísz tér* 15. szám alatt) helyén a 14. században Hédervári Miklós (1309–1330) főispán, mellette báró Drágffy Bertalan (1447–1501) főpohárnok, erdélyi vajda háza állt. Előbbi 1504-ben Bakócz Tamás (1442–1521) esztergomi érsek birtokában találjuk. Az 1723-ban összeépített épületekből 1760-ban Anton de la Motte Jolly des Aulnois (†1800) alezredes alakított palotát. A közeli *Tárnok utca* 9–13. szám alatt herceg Esterházy Pál (1635–1713) nádor palotája állt, amelyet 1817-ben herceg Esterházy Miklós (1765–1833) tábornagy jelentősen bővített és átalakított. A *Táncsics Mihály utca* 7. szám alatt álló palotát az 1743. évi adásvételt követően, 1750–1769 között építtette ki gróf Erdődy III. György (1676–1759) országbíró, koronaőr. A palotát 1912-ben Hatvany-Deutsch József (1858–1913) cukorgyáros vásárolta meg, és még halála előtt, 1913-ban alakította át saját igényei szerint. A közeli *Táncsics Mihály utca* 19–23. szám alatti palotát 1805-ben gróf Almásy Antal (1765–1834) császári-királyi kamarás, helytartói tanácsos alakította ki; majd 1869-ben gróf Zichy Jenő (1837–1906) országgyűlési képviselő építtette át. A Várlejtők közelében – a Várhely nyugati oldalán – egyetlen jelentős, kerttel övezett főúri palota épült: 1853–1856 között gróf Karácsonyi Guido Lajos (1817–1885) politikus megbízásából, a mai *Krisztina körút* 55. szám alatt, Kalmárffy Ignác (1753–1823) városi bíró, országgyűlési követ 1790-ből származó palotája helyén. (A palotát 1938-ban lebontották.)²⁵

A 18. századi pozsonyi és budai főúri magánpaloták jellemzően a zárt sorú beépítés utcavonalra elhelyezett épületének egy vagy több, zárt belsőudvaros változatát követték, ahol az épületbe történő megérkezéshez az utcai épületszárny földszintjén

²⁵ Lechner 1924. 190–191; Lestyán 1940. 75–82.

nyíló kapun és kapualjon kellett keresztülhajtani. A palota belső térkompozíciót meghatározó eleme a kocsibehajtó kapualj volt, amely a hozzá kapcsolódó, a társasági termeket és a lakosztályokat feltárázó lépcsőházzal legtöbbször reprezentatív együttest alkotott (*1. típus*). A belső udvar mélyén, a földszinten általában kiszolgáló és üzemi rendeltetések (istállók, konyhák, szolgaszállások stb.) voltak megtalálhatóak. Ennél az elhelyezkedésnél és építészeti elrendezésnél a palotához kapcsolódó kert kialakítására általában nagyon kevés hely volt, így csak kisebb belső kert vagy az uralkodói székhely erősítéseire alkalmazkodó, a terepviszonyokat is kihasználó – terasz-, illetve teraszos – kert létesülhetett a korszakban. Nagyobb kertek kialakítására, elsősorban a városfalakon kívüli szabad területeken nyílt lehetőség, amelynek a palota építészeti elrendezésére gyakorolt hatásaként értékelhető, hogy az udvarok egyik – jellemzően az utcához vagy ellenkezőleg, a kerthez kapcsolódó – oldalukon nyitottá váltak (*2–3. típus*).

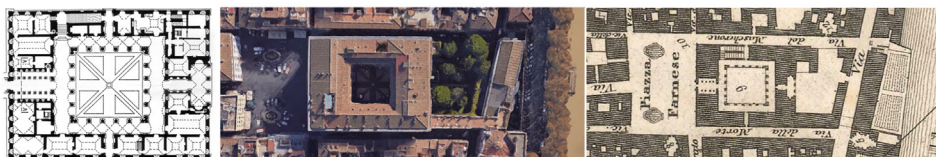
Pest város központjában, a Vármegyeháza (ma *Városház utca* 7. szám alatt) szomszédságában, a jelentős forgalmú hatvani út mellett, a ferences templommal szemben (ma *Kossuth Lajos utca* 4. szám alatt) 1730–1735 között gróf Grassalkovich Antal (1694–1771) koronaőr, királyi személynök építtetett palotát. (1887-ben lebontották.) Pest főterén, a piarista rendház szomszédságában báró Péterffy János királyi ítélőtáblai ülnök 1755–1756 között építtetett kisebb palotát (ma *Piarista utca* 2. szám alatt). A városközponttól délkeletre, a városfal közelében (ma *Károlyi Mihály utca* 16. szám alatt) áll gróf Barkóczy V. Ferenc (1710–1765) esztergomi érsek, helytartótanácsi

6. a) ábra. A jelentősebb római paloták diszpozíciója

ROMA, VIA DI SAN APOLLINARE 46., PALAZZO RIARIO-ALTEMPS, 1480

ROMA, PIAZZA FARNESE 67., PALAZZO FARNESE, 1515-1626

ROMA, PIAZZA CAPO DI FERRO 13., PALAZZO SPADA, 1548-1632

ROMA, VIA DELLA LUNGARA 10., PALAZZO CORSINI, 1511-1758

ROMA, VIA DELLE QUATTRO FONTANE 13., PALAZZO BARBERINI-COLONNA, 1625-1633

6. b) ábra. A jelentősebb római paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal

tanácsos palotája és kertje, amelyet 1759–1768 között kibővített. 1769-től gróf Károlyi Antal (1732–1791) tábornok, főispán tulajdona lett az épület, amelyet 1928-ig a Károlyi család többször átépített. Ebben a palotában élt gróf Károlyi Mihály (1875–1955), Magyarország miniszterelnöke, illetve első köztársasági elnöke. A városfalon kívül, annak közelében az Országút mellett (ma *Múzeum körút 14–16.* szám alatt) báró Klobusiczky Ferenc (1707–1760) kalocsai érsek 1751–1760 között építtetett palotát és kertet, amelyet később gróf Batthyány József (1727–1799) esztergomi érsek vásárolt meg.²⁶ Az 1836. évi 37. törvénycikk biztosította Pesten a Magyar Nemzeti Múzeum felépítéséhez szükséges összeget. Az építkezés 1837 és 1847 között folyt, amelynek során, 1838-ban a palota és kert együttesét lebontották. Az új múzeumépület nagyteremében ülésezett az 1848-as népképviselői országgyűlés felső háza. Később, 1861-ben és 1865–66-ban a képviselőház, 1867-től 1902-ig, a mai Országház megépüléséig, pedig a felsőház működött itt. 1865-től 1902-ig a szomszédos Főherceg Sándor utcában (a mai *Bródy Sándor u. 8. sz.*) a Magyar Országgyűlés Képviselőháza nagytermében zajlottak az alsóházi ülések.

Pest reformkori városfejlődése során – az 1786-tól több ütemben lebontott városfal és feltöltött városarok külső és belső oldalán, részben az újonnan szabályozott telektömbökben – is jelentős főúri palotaépítkezés folyt. A belvárosban a gróf Teleki család birtokolt több épületet. 1871 óta gróf Teleki Gáza (1844–1913) politikus, belügyminiszter házassága révén került birtokába, a ma *Józsefnádor tér 7.* szám alatt álló palota, amelyet 1833-ban a görög származású gyapotkereskedő, Murat Panajot (1785–1843) bővített kétemeletessé egy 1791-ben épített lakóház felhasználásával. Ebben a palotában született gróf Teleki Pál (1879–1941), a Magyar Királyság későbbi miniszterelnöke, aki korábban külügy-, valamint vallás- és közoktatásügyi miniszterként is működött. 1873 óta a mai Szervita tér északi oldalán (*Szervita tér 8–10.* szám alatt) álló palotát 1836-ban bővítették, a mellette álló kisebb házat 1838-ban bérházzá alakították át. 1862-ben gróf Teleki Sándor (1829–1875) és öccse, Gyula (1833–1893) háromemeletesre bővítette a palotabérházat. (1949-ben lebontották.) Nem messze innen, a hatvani út közelében gróf Szapáry Antal (1802–1883) főrendiházi háznagy a ma *Szép utca 6.* szám alatt 1817-ben építtetett palotát. 1827–1829 között gróf Cziráky Antal Mózes (1772–1852) országbíró építtetett palotát a közelben, a ma *Szép utca 2.* szám alatt. 1859-ben az épületbe a Pesti Kaszinó költözött. Az új piactér (ma Erzsébet tér) környékén Festetics Antal (1764–1853) császári és királyi kamarás 1826–1830 között palotabérházat építtetett a ma *Zrínyi utca 8–10.* szám alatt. Ennek közelében, 1830–1833 között gróf Marczibányi Márton (1785–1835) országgyűlési követ építtette fel nagyméretű palotáját a ma *Zrínyi utca 13.* szám alatt. 1837-ben készült el gróf Szapáry Péterné (1774–1824) csillagkeresztes palotahölgy palotája (ma *Mérleg utca 11.* szám alatt), amely 1875-ben gróf Karátszonyi Jenőné (1865–1937) birtoka lett. 1808–1825 között a pesti Duna-partot a Szépítő Bizottmány tervszerű munkával alakította, hogy az árulakásra alkalmasabb legyen, továbbá megtörtént az Ács tér (ma *Széchenyi István tér*) parkosítása is. A tér keleti

²⁶ Berlász 1990. 149–165.

oldalára emelt házak közül az egyiket (ma *Széchenyi István tér* 5–6. szám alatt) gróf Nádkó János (1814–1875) vette meg és 1861–1869 között nagyszabású palotává bővítette. (A palotát 1903-ban bontották le.) A szomszédságában (ma *Széchenyi István tér* 4. szám alatt) álló házat 1836-ban vette meg herceg Ferdinand von Sachsen-Coburg-Gotha (1785–1851) és felesége, Koháry Antónia (1797–1862) hercegnő. Fiuk, Ferdinánd (1816–1885) 1836. január 1-jén feleségül vette II. Mária de Bragança (1819–1853) portugál királynőt, akitől született leszármazottai voltak a Portugál Királyság uralkodói 1910-ig, a köztársaság kikiáltásáig. A család a pesti Duna-parton álló épületet 1874-ben alakíttatta át. (A palotát 1905–1909 között lebontották.) A hajdani városfalakon kívül gróf Károlyi György (1802–1877) főispánnak – a reformkor egyik legnagyobb formátumú alakjának és mecénásának – a palotája 1859–1868 között (a ma *Erkel Ferenc utca* 19. szám alatt), palotabérháza pedig 1875–1876 között (a ma *Erkel Ferenc utca* 15. szám alatt) épült fel.²⁷

A 19. század második felében, a Magyar Nemzeti Múzeum új épülete és a Képviselőház közelében közel 30 főnemesi palota épült fel. A legjelentősebbek között tartható számon a ma a *Pollack Mihály tér* 10. szám alatt gróf Festetics György (1815–1883) főispán, a király személye körüli miniszter, belső titkos tanácsos, koronaőr, királyi főudvarmester palotája és kertje, amely 1862–1867 között épült. A mai *Pollack Mihály tér* 3. szám alatt gróf Károlyi Alajos (1825–1889) diplomata, nagykövet palotája, kertje és bérháza 1863–1865 között létesült. A közelben gróf Károlyi

7. a) ábra. A párizsi paloták diszpozíciója

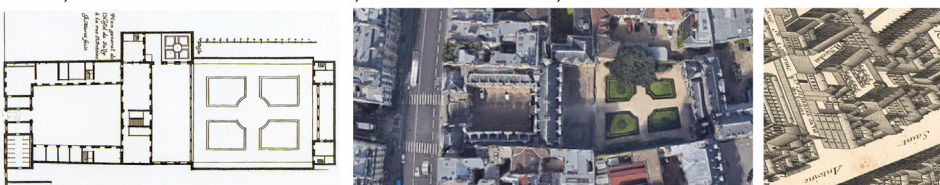
²⁷ Benedek; Pogány 1959. 242–246.

PARIS, RUE DE FIGUIER 1., HOTEL DE SENS, 1474–1606

PARIS, PLACE PAUL PLAINLEVÉ 6., HOTEL DE CLUNY, 1480

PARIS, RUE SAINT-ANTOINE 62., HOTEL DE SULLY, 1634

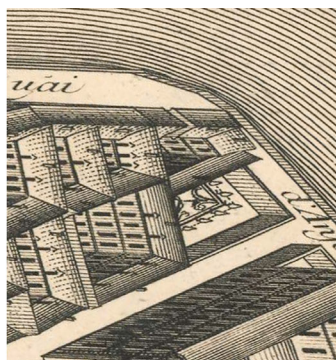
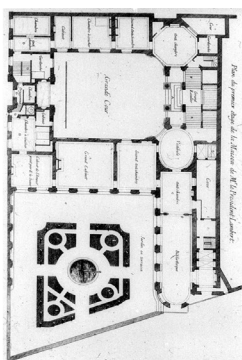

PARIS, RUE FRANÇOIS MIRON 68., HOTEL BEAUVAIS, 1654–1657

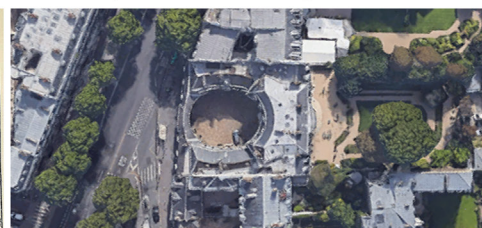
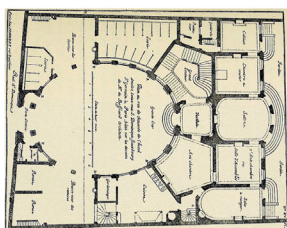

PARIS, RUE FAUBOURG SAINT-HONORÉ 55., HOTEL D' EVREUX, 1718–1722

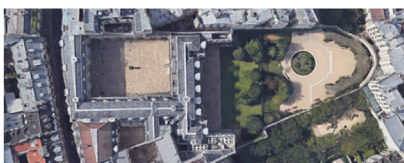
7. b) **ábra.** A párizsi paloták diszpozíciója és típusainak változatai

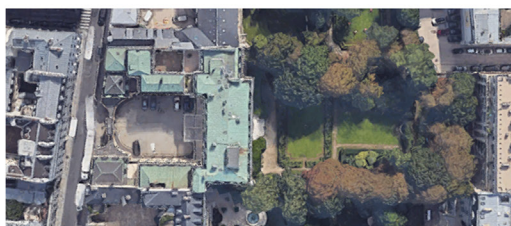
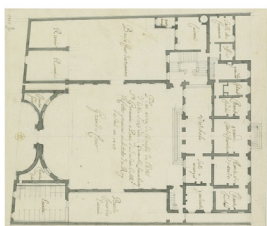
PARIS, RUE SAINT-LOUIS EN L'ÎLE 5., HOTEL LAMBERT, 1640–1656

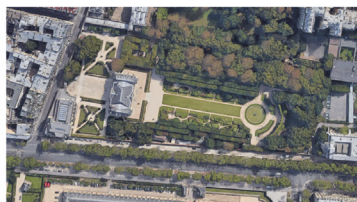
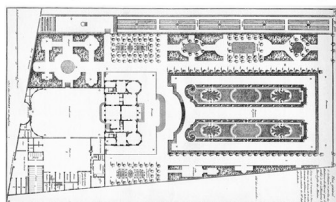
PARIS, RUE SAINT-DOMINIQUE 1., HOTEL D'AMELOT DE GOURNAY, 1710–1713

PARIS, RUE DU TEMPLE 71., HOTEL DE SAINT-AIGNAN, 1644–1650

PARIS, RUE DE GRENNELLE 79., HOTEL D'ESTRÉES, 1711–1713

PARIS, RUE DE VARENNE 79., HOTEL DE BIRON, 1728–1730

7. b) ábra. A párizsi paloták diszpozíciója és típusainak változatai (folytatás)

Geraldine (1836–1915) – gróf Pálffy Pál (1827–1866) főispán, császári és királyi kapitány felsége – a ma az *Ötpacsirta utca 4.* szám alatt álló palotáját és kertjét, 1867–1869 között építtette fel. 1865–1871 között gróf Esterházy Ferenc (1859–1909) építtetett palotát a ma *Pollack Mihály tér 8.* szám alatt. A *Múzeum u. 11.* szám alatt álló palotabérházat 1869–1871 között építik fel gróf Károlyi István (1797–1881) főispán számára. A *Bródy Sándor u. 9.* szám alatt gróf Keglevich István (1840–1905) képviselő 1871-ben építtette fel palotáját. Gróf Degenfeld-Schomburg Imre (1810–1883), a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka, képviselő 1872–1874 között, a ma *Bródy Sándor utca 14.* szám alatt építtetett palotabérházat. A ma *Bródy Sándor u. 4.* szám alatt gróf Dessewffy Miklós (1829–1893) palotája 1874–1877 között, a *Múzeum u. 17.* szám alatt, gróf Károlyi István (1845–1907) országgyűlési képviselő palotája 1881-ben; a ma *Szabó Ervin tér 1.* szám alatt, gróf Wenckheim Frigyes (1842–1912) palotája pedig 1886–1889 között épült fel. A *Reviczky u. 3.* szám alatt áll az 1893–1896-ban gróf Pejácsevich Tivadar (1855–1928) horvát-szlavón–dalmát bán számára épített palota. Végül a *Múzeum u. 5.* szám alatt gróf Hadik-Barkóczy Endre (1868–1927) főrendiházi képviselő 1896-ban építtette fel a palotáját.²⁸

A budai Duna-part palotasora között volt megtalálható (ma *Lánchíd utca 10.* szám alatt) gróf Széchenyi István (1791–1860) közlekedési miniszter, a „legnagyobb magyar” 1860-ban még kivitelezés alatt lévő palotája, amely halálával fia, gróf Széchenyi Béla (1837–1918) koronaőr tulajdonába került. A palotát 1871–1873 között háromszintes épületté bővítették. Közeli szomszédjában (ma *Lánchíd utca 4.* szám alatt) 1869-ben vásárolt házat báró Lipthay Béla (1827–1899) főispán, országgyűlési képviselő, aki 1872–1874 között új palotabérházat építtetett. Előbbi épület 1945 májusában, az utóbbi 1949-ben semmisült meg. A *Bem rakpart 6–7.* szám alatt gróf Andrássy Gyula (1823–1890) miniszterelnök megrendelésére 1878–1880 között épült fel palotabérháza. Az épület északi oldalán lévő három házat (ma *Bem rakpart 8.* szám alatt) 1890-ben dr. Emmer Kornél (1845–1910) kúriai bíró, országgyűlési képviselő, igazságügyi miniszter vásárolta meg, amelyek helyére 1885–1886 között palotabérházat építtetett.

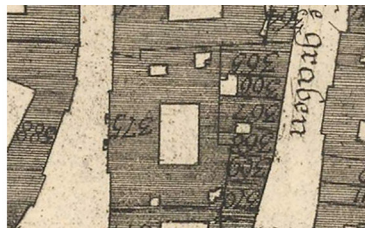
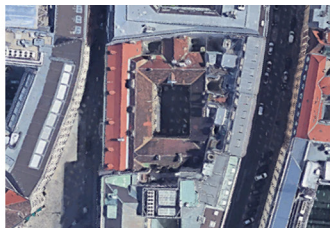
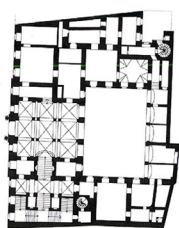
Pest-Buda városfejlesztésének ügyét 1867 után gróf Andrássy Gyula (1823–1890) miniszterelnök vette kézbe, a fejlődő Magyarországnak egy erős, modern fővárost kívánt teremteni. 1868. május 17-én pest-budai vegyes bizottságot hívott össze, ahol megfogalmazták a város fejlődése és szépítése iránti igényeket, többek között a Pest központját és a Városerdőt (Városligetet) összekötő új, reprezentatív útvonal kiépítését. 1871 folyamán megtörténtek a kisajátítások, és felkérték a kor neves építészeit, hogy készítsék el az útvonal egyes épületeinek tervvázlatait. 1872 januárjában megalkult a Sugárúti építővállalat, augusztus 1-jén elkezdődött az első régi ház elbontása, az év végére pedig megindult néhány új ház alapozása is. Az első látványos tömb, az Oktogont közrefogó négy bérház 1873-ban készült el. 1876-ig befejezték az útvonal teljes műszaki előkészítését és kivitelezését. 1876. augusztus 20-án ünne-

²⁸ Hatolkay 1960. 153–161; M. Szücs; Bende 2000. 12; Pogány 1959. 280–283.

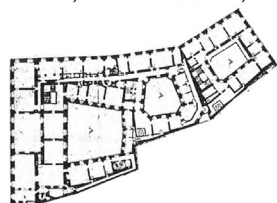
pélyes keretek között adták át. Az Andrássy úton az utolsó telket 1886-ban építették be. A történelmi főnemesség palotaépítkezései azonban viszonylag kis számban jelentek meg itt. Gróf Pejacevich Pál (1813–1907) politikus, főrendiházi tag palotabérháza (ma *Andrássy út* 46. szám alatt) 1878-ban épült. A herceg Koháry–Coburg család 1880-as évek elején építtetett palotája az *Andrássy út* 94–96. szám alatt áll. A gróf Andrássy család palotája 1882-ben az Andrássy út Oktogonhoz közeli részén (ma *Andrássy út* 59. szám alatt) épült. Pallavicini Sándor (1853–1933) örgróf, nagykövetségi attasé 1885-ben elkészült palotája (ma az *Andrássy út* 98. szám alatt) a sugárút Kodály Körönd utáni szakaszának egyik legrepresentatívabb épülete. Az Andrássy út közvetlen szomszédságában (ma *Teréz körút* 11–13.) 1884-ben épült fel gróf Batthyány Géza (1838–1900) alispán palotabérháza. Az Andrássy úti palotaépítkezésekben inkább az új arisztokrácia képviseltette magát nagyobb számban. Ezt példázza az *Andrássy út* 4. szám alatti palotabérház, amelyet báró Harkányi Frigyes

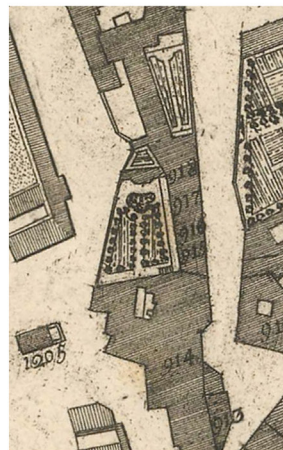
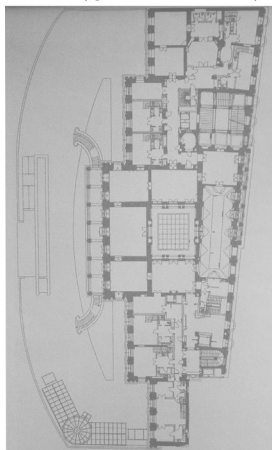
8. a) ábra. A jelentősebb bécsi paloták diszpozíciója

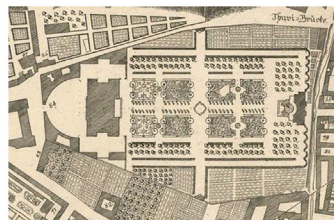
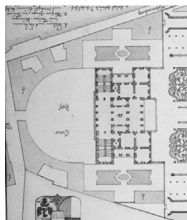
WIEN, RENNIGASSE 4., PALAIS SCHÖNBORN, 1699–1706

WIEN, JOSEFPLATZ 5., PALAIS PALLAVICINI, 1782–1850

WIEN, COBURGBASTEI 4., PALAIS COBURG, 1839–1845

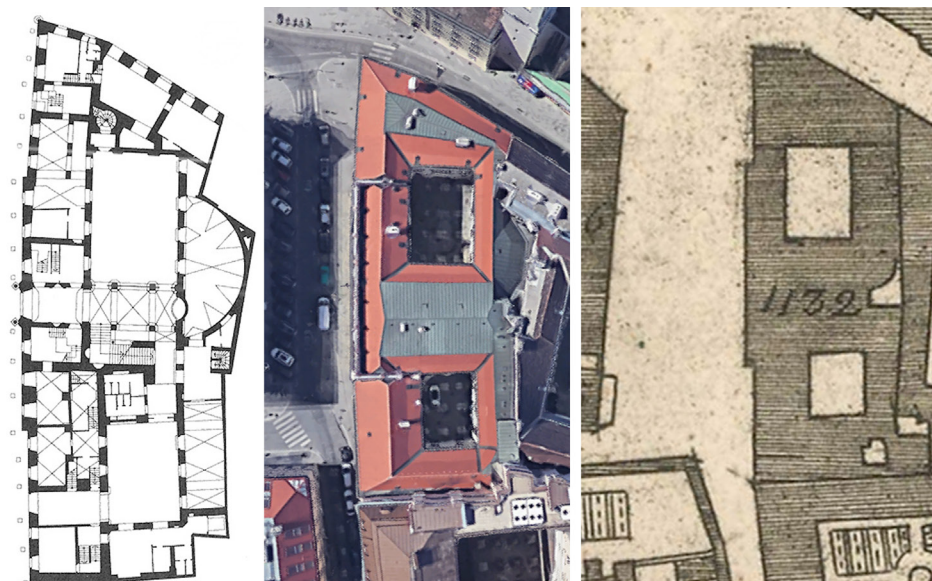

WIEN, FÜRSTENGASSE 1., PALAIS LIECHTENSTEIN, 1692–1872

WIEN, PRINZ EUGEN STRASSE 9., PALAIS SCHWARZENBERG, 1697–1752

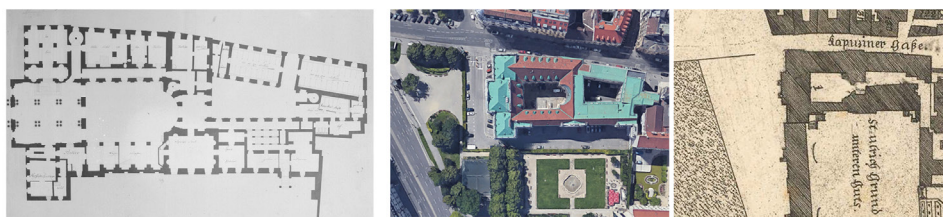
8. b) ábra. A jelentősebb bécsi paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal

WIEN, LOBKOWITZPLATZ 2., PALAIS LOBKOWITZ, 1709–1711

WIEN, FREYUNG 4., PALAIS DAUN-KINSKY, 1713–1719

WIEN, MUSEUMSTRASSE 7., TRAUTSON PALAIS, 1712–1760

WIEN, PRINZ EUGEN STRASSE 27., BELEVEDERE, 1697–1716

8. b) ábra. A jelentősebb bécsi paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal (folytatás)

(1826–1919) országgyűlési képviselő, főrendiházi tag számára 1882–1884 között építettek fel. 1884–1886 között épült az *Andrássy út* 3. szám alatt álló palotabérház Saxlehner András (1815–1889) posztókereskedő megbízásából. A dúsgazdag és európai hírű műgyűjtő, báró Herzog Mór Lipót (1869–1934) huszárszázados 1885-ben építtette az *Andrássy út* 93. szám alatt fényűző palotát. Az *Andrássy út* 52. szám alatti palota 1886-ra készült el Hagenmacher Henrik (1827–1917), a sörfőzésben, a malomiparban egyaránt érdekelt, svájci származású magyar nagyiparos számára.

A 19. században a főúri magánpaloták településen belüli elhelyezésének újszerű vonása a városi zöldfelület, közparkok közelébe, illetve forgalmi központok (rakpartok, sugárutak) köré vagy annak mentén történő reprezentatív telepítés volt. Az épületek rendeltetéselemeinek építészeti kialakítása annak ellenére is korszerűsödött, hogy az alapvető udvaros elrendezések változatai megmaradtak. A paloták belső tereiben centrális térkompozíció jelent meg, a reprezentatív társasági terek a társadalmi érintkezés változó szokásai szerint specializálódtak, funkcionálisan differenciálódtak, és jellemzően a palota első emeletén vagy ritkábban a földszintjén monumentális teremcsoporthoz tartoztak. Hazánkban a 19. század első harmadától megjelenő palotabérház (6. típus) a városi – pest-budai, majd budapesti – főúri magánépítészeti egyedi és különleges fajtáját képviselte. Ebben két olyan épületfajta kapcsolódott össze, amelyek jelentősen különböző társadalmi rétegek igényeit szolgálták ki differenciált diszpozícióval és térstruktúrával: az arisztokráciáé, az őket kiszolgáló szolganépét, valamint a polgárság különböző rétegeié. A palotabérház típusainak elterjedése a kiegyezés kori fővárosban jellemző, Nyugat-Európában – például a főúri magánépítészeti számára sok tekintetben mintaadó Bécsben – nem volt olyan elterjedt ez a kettős épületfajta, mint a magyar fővárosban.²⁹ A palotabérház elrendezése jellemzően a belső, zártudvaros formát követte, a két (a palota és a bérház) épület egymás mellé helyezésével és kapcsolódó, illetve átjárható udvarok kialakításával. Különleges és egyedi megoldásnak számított ennél a típusnál, amikor a palota és a bérház között kert húzódott (4. ábra).

A főúri palota mint épületfajta az arisztokrácia, illetve a főnemesség magánépítészeti kifejezetten a városhoz kötődő lakóhely volt, minden korszakban a fényűző reprezentációs társasági termék, visszafogott lakóterek és nagy kiterjedésű kiszolgáló terek együtteseként jelent meg az építető társadalmi réteg sajátos életmódjához igazodó megfelelőséggel.³⁰ A palota téri elrendezésének előzményei már a 13–14. századi itáliai városokban megtalálhatók. A palota (*palazzo*) első típusalkotó példái Firenzében jelentek meg a 15. század közepén (4. ábra). A paloták hazánkban is mintaadó változatait a 16–17. században Rómában, a 17–18. században pedig elsősorban Párizsban (*hôtel particulier*; *palais*) és Bécsben (*Stadtpalais*, *Gartenpalais*) érlelték ki. A kertekkel létesített főúri paloták különlegesen reprezentatív példái Drezdában és Prágában jelentek meg a bemutatott korszakban.

²⁹ Váczi 1990; Váczi 1992. 66–73.

³⁰ Váczi 2003.

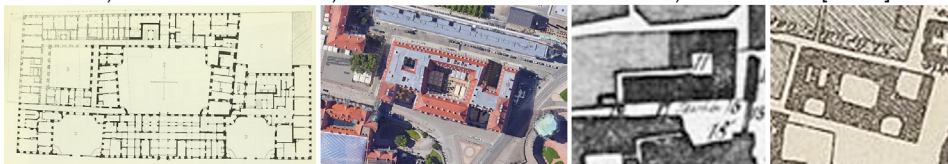
A toszkán vagy a római palota a középkori, majd az újkori uralkodói központ (Firenze: *Palazzo Vecchio*, *Palazzo Pitti*; Roma: *Palazzo Venezia*, *Palazzo Quirinale*) vagy egy-egy jelentős szakrális épületegyüttes, templom környezetében (Firenze: *Cattedrale di Santa Maria del Fiore*, *Basilica di Santo Spirito*, *Chiesa di Santa Maria del Carmine*; Roma: *Il Gesù*), a városközpont piacterein (Firenze: *Piazza della Signoria*, *Piazza della Repubblica*; Roma: *Piazza Navona*, *Piazza Colonna*) és legforgalmasabb utcáin (Firenze: *Via del Corso*, *Via Cavour*; *Via del Proconsolo*; Roma: *Via del Corso*) helyezkedett el (5–6. ábra). A palota telekadottságokhoz igazodó, gyakran szabálytalan négyszögű, kívül minden oldalról zárt, belül négyzetes központi udvarra nyíló tömbje évszázadokra meghatározta az épület alaptípusát. Ebben az udvart lakó- és kiszolgáló épületszárnyak határolták körbe, a legfontosabb, reprezentatív társasági termek („piano nobile”) az emeletre kerültek, a tulajdonosi lakosztály itt horizontális vagy a földszinttel megosztva vertikális elrendezést mutatott. A főúri palota monumentalitásának biztosítása érdekében gyakori megoldás volt, hogy a palota több telek felhasználásával, azokon lévő korábbi épületek befolglásával, összeépítésével, jelentős átalakítás révén épült fel. A telektömbökben elhelyezkedő egy-, kettő- vagy háromudvaros épületek több változata terjedt el: a telektömböt átfogó vagy azt részben, jellemzően a sarkokon elfoglaló, vagy magát az épülettömböt alkotó, minden homlokzata előtt utcákkal határolt paloták jöttek létre. E típusváltozatok a palota több homlokzattal

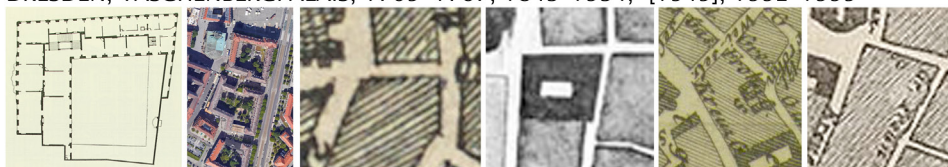
9. a) ábra. A jelentősebb drezdai paloták diszpozíciója

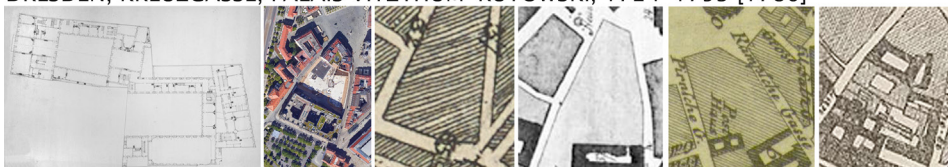
DRESDEN, LANDHAUSSTRASSE, PALAIS FLEMMING-SULKOWSKI, 1704–1747 [1770]

DRESDEN, TASCHENBERGPALAIS, 1705–1767, 1843–1934, [1945], 1992–1995

DRESDEN, KREUZGASSE, PALAIS VITZTHUM-RUTOWSKI, 1724–1753 [1786]

DRESDEN, LANDHAUSSTRASSE 11., PALAIS HOYM, 1739–1742, 1766 [1945]

DRESDEN, WAISENHAUSSTRASSE 6., BOXBERG'SCHES PALAIS, 1752–1756 [1899]

DRESDEN, MORITZSTRASSE 19., PALAIS VITZTHUM-SCHÖNBURG, 1756–1774 [1885]

DRESDEN, BÜRGERWIESE 5–7., PALAIS KASKEL-OPPENHEIM, 1845–1874 [1945]

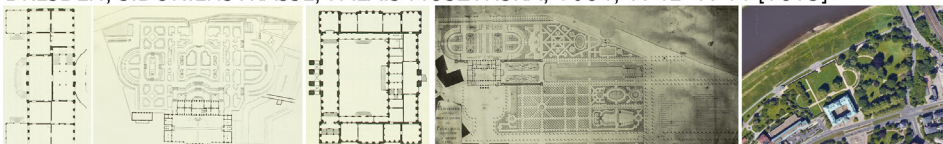
9. b) ábra. A jelentősebb drezdai paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal

DRESDEN, PALAIS IM GROSSEN GARTEN, 1676-1694 [1945], 1946-2002

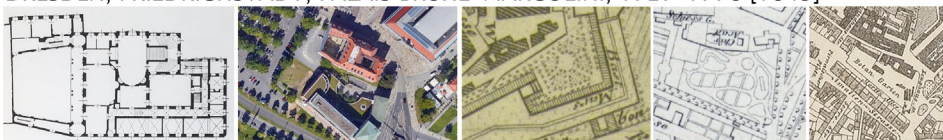
DRESDEN, SIDONIENSTRASSE, PALAIS MOSZYŃSKA, 1684, 1742-1744 [1813]

DRESDEN, [Holländisches] JAPANISCHES PALAIS, 1715-1744 [1945], 1951-1987

DRESDEN, FRIEDRICHSTADT, PALAIS BRÜHL-MARCOLINI, 1727-1778 [1849]

DRESDEN, TZSCHIRNERPLATZ 3-5., KURLÄNDERPALAIS, 1728-1774 [1945], 2006-2008

DRESDEN, AUGUSTUSSTRASSE 3., BRÜHL'SCHES PALAIS, 1737-1753 [1900]

DRESDEN, LANGEN GASSE 24., PALAIS DER SEKUNDOGENITUR, 1764-1879 [1945]

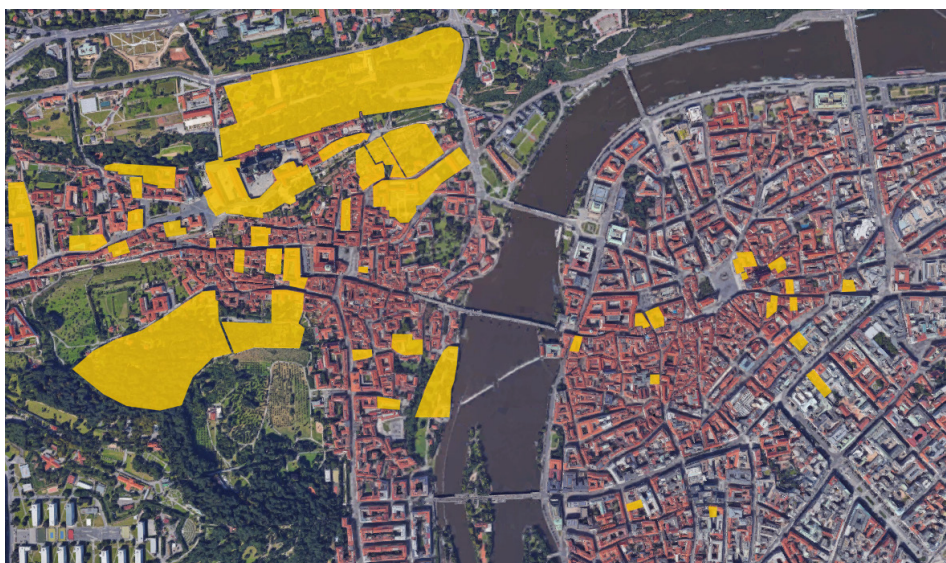

DRESDEN, PARKSTRASSE 7., PALAIS KAP-HERR, 1872-1912 [1945]

9. b) ábra. A jelentősebb drezdai paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal (folytatás)

történő kialakítását, a belső terek többirányú megnyitását tették lehetővé. A palotához esetenként kisebb, az épülettömbbe ékelődő kert kapcsolódott, amelyeket falakkal öveztek.³¹

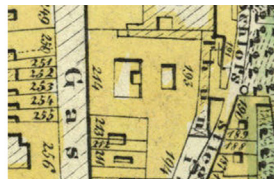
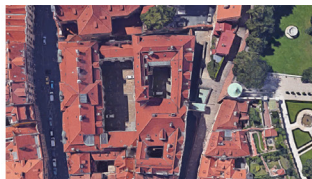
Párizsban a középkori, majd újkori uralkodói és egyházi központok (*Palais de la Cité, Louvre, Palais du Luxembourg, Église de Saint Germain des Prés*) vagy szálláshelyek (*Les Invalides, Hôtel des Tournelles, Hôtel Saint-Pol*) elsősorban a Szajna folyóhoz kötődően, annak közelében, a kikötők vagy az első folyami átkelő hidak által kitüntetett és stratégiaileg is fontos helyre települtek. Az ezek köré csoportosuló (*le quartier Richelieu, le faubourg Saint-Honoré, le Marais, le faubourg Saint-Germain, le bourg Saint-Germain-des Prés*), később a Szajna-partot (*Quai d'Orsay, Quai Anatole France, Quai Conti*) is elfoglaló főúri magánpaloták elrendezésének sajátos, francia típusát az épülettömbhöz kapcsolódó, az utca felé elhelyezkedő nyitott vagy jellemzőbben zárt fogadóudvar (előudvar) adja.³² Az udvart az utca felől és oldalt falakkal, kiszolgáló épületszárnyakkal övezték, és kettő vagy három részre (mellékudvarokra) tagolták. Utóbbiak a főbejárat mellett külön kapuval nyitak az utcára. A fogadóudvar mögött, a telektömbök mélyén elhelyezkedő palotaépületek túloldalán kert kapott helyet, amelyet a palota földszintjéről lehetett megközelíteni. Általában itt helyezkedtek el a reprezentatív társasági termek („bel étage”), a tulajdonos és a vendégek lakosztálya jellemzően az emeleten volt (7. ábra).

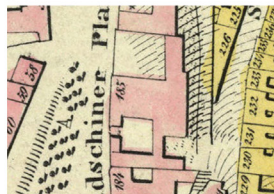
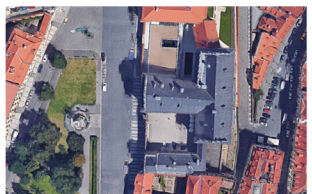
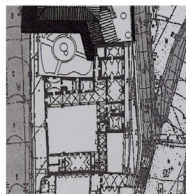
10. a) ábra. A jelentősebb prágai paloták diszpozíciója

³¹ Profeti 1999; Benzi–Montanaro 2010; Cresti–Rendina 2007.

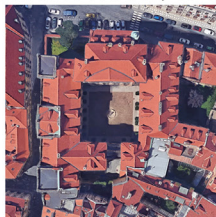
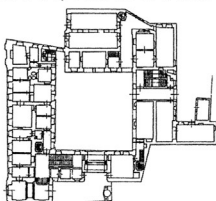
³² <http://paris-atlas-historique.fr/index.html> (Utolsó megtekintés: 2020. 05. 07.)

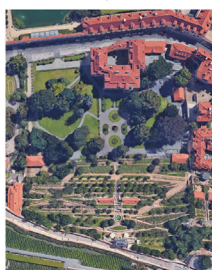
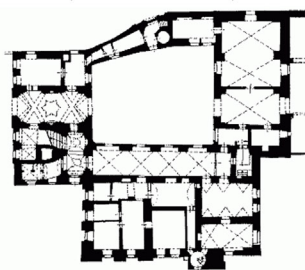
PRAHA, ZÁMECKÉ SCHODY 1., SLAVATOVSKÝ PALÁC, 1550–1847

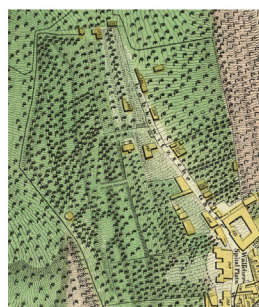
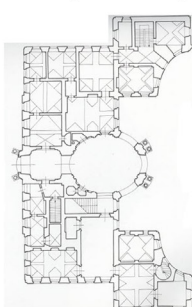
PRAHA, HRADCANSKÉ 2., SCHWARZENBERSKÝ PALÁC, 1545–1871

PRAHA, HRUSOVÁ 20., CALM-GALLASŮV PALÁC, 1713–1729

PRAHA, VALDSTEJNSKÁ 8., FÜRSTENBERSKÝ PALÁC, 1600–1860

PRAHA, VLASKÁ 19., LOBKOVICKÝ PALÁC, 1696–1790

10. b) ábra. A jelentősebb prágai paloták diszpozíciója és típusai, változatokkal

A 17. század folyamán a paloták alaprajzi elrendezése is megváltozott, az épületek zártsága gyakran megszűnt, helyette épületszárnyak fordultak a fogadóudvar és / vagy a kert felé, és az is előfordult, hogy a palotakertben szabadon állva jelent meg.³³

Bécsben, Drezdában a középkori uralkodói központ szintén a kikötők és az első folyami átkelő hidak által kitüntetett helyen, ugyanakkor a városerődítés hadászati, illetve védelmi szempontból és stratégiaileg is fontos pontján, a városkapuk közelében települt (8–9. ábra). Az eköré csoportosuló és a városfalakon belül (Bécs: *Renngasse, Fürstengasse*; Dreza: *Landhausstrasse, Waisenhausstrasse*) elhelyezkedő, a 17. század végétől épített főúri magánpaloták elsősorban itáliai mintákat követtek a belső udvaros, zárt elrendezéssel. A városfalakon belül kertek kialakítására csak korlátozott lehetőség nyílt, a szűkös belső kertek mellett a 18. század különleges megoldása volt az erődítések bástyáin elhelyezett teraszkerterek telepítése (Bécs: *Palais Coburg*; Dreza: *Kurlänerpalais, Brühl'schespalais*), és ha az uralkodói rezidencia magaslatra épült (Prága: *Hradčany*), a várlejtőkön különleges és pompás teraszos kertek létesülhettek (Prága: *Valdštejnská*) (10. ábra).

Különösen nagy főúri kertek kialakítására a városfalakon kívül volt lehetőség (Párizs: *Rue Monsieur le Prince, Rue du Louvre, Rue d'Aboukir, Boulevard Beaumarchais*; Bécs: *Burgring, Kärtner Ring*; Pozsony: *Hodžovo námestie, Námestie slobody, Špitálska*). Bécsben, Drezdában e típust önálló névvel – *Gartenpalais* – illették (1., 7–9. ábra), Párizsban az ilyen elhelyezésű palota leggyakrabban a *maison de plaisance* városi típusát jelentette. Dreza városfalain kívül a szász uralkodók által a 17. század második harmadától létesített, a pompás udvari ünnepeknek vagy más alkalmakkor privát elvonulásnak helyet adó mulatókertben – *Lustgarten* – álló paloták (Dreza: *Palais im Grossen Garten, Palais der Secundogenitur*; Prinz-Max-Palais) egyaránt mutatták az itáliai és a francia hatásokat és váltak az uralkodói kegyben részesítettek, továbbá az udvari főurak számára követendő példaképpé (Dreza: *Palais Moszyńska, Palais Brühl-Marcolini*)³⁴ (7–9. ábra).

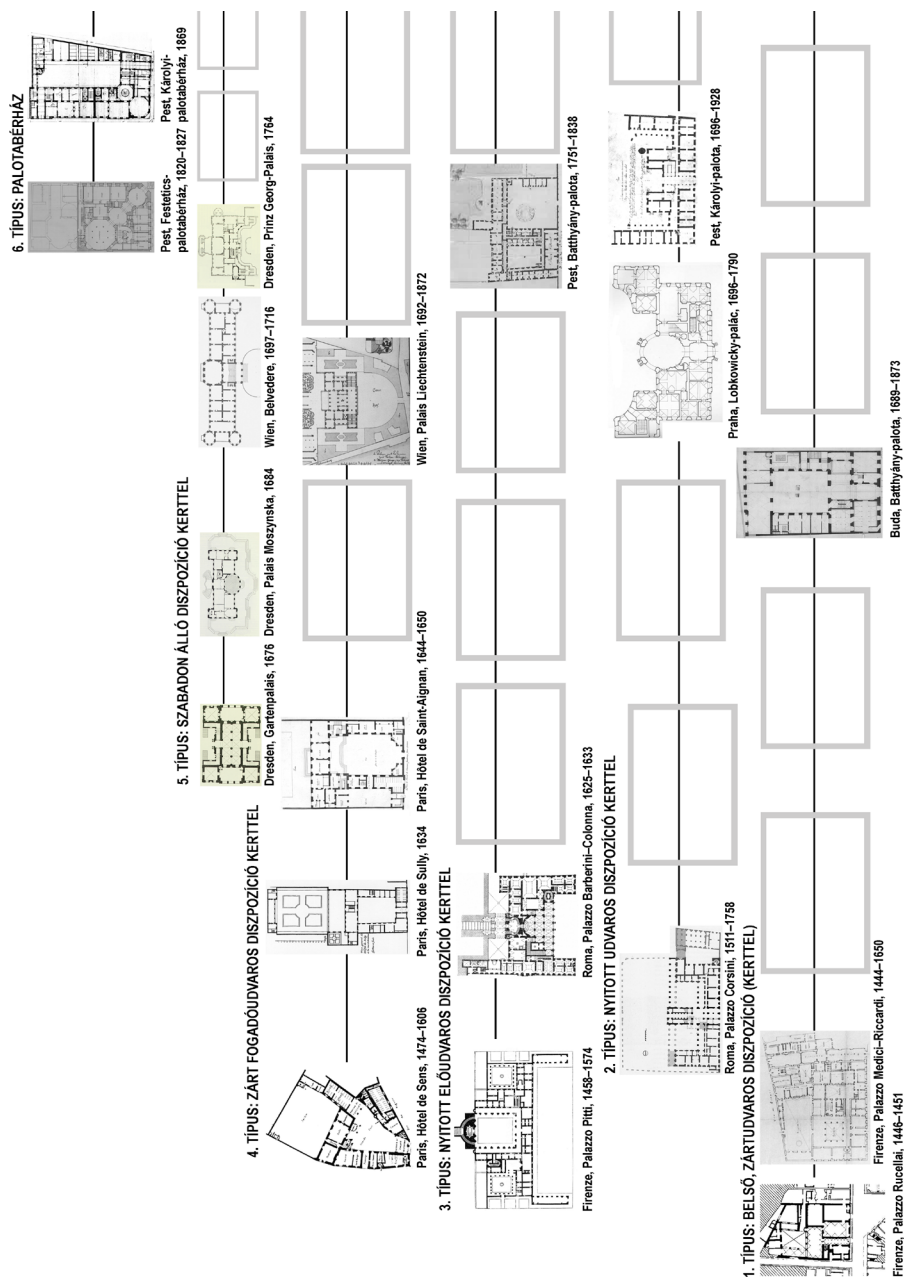
Összefoglalva: Magyarországon is, valamint a hazai előképűl szolgáló – példaként kiemelt – jelentős európai nagyvárosokban is egyaránt megtalálható volt a főúri lakóhelyek városi környezetben emelt palotáinak tipikus és jellegzetes építészeti kialakítása, amelyben az egy vagy több belső udvar, a zárt elő- vagy fogadóudvar, a falakkal lehatárolt belső kert és a szintén elkerített tágasabb park többféle elrendezési változattal, egyaránt alkalmazott építészeti megoldás volt. A palotatípusok leggyegetűbb, Firenzétől Pest-Budáig elterjedt, nagyszámú megoldását a zárt belső udvar köré szervezett épületszárnyak diszpozíciója adta (1. típus). E típushoz belső kert is tartozhatott, az épületszárnyak több udvart is körbefoghattak. Kert kapcsolódása esetén az udvarok a kerti oldalukon meg is nyílhattak (2. típus). Közös jellemzőjük, hogy az épületbe történő megérkezéshez az úri fogatnak, később automobil-

³³ Blanc–Bonnemaison 2002; Naudin–Nicolay–Mazery 1999.

³⁴ Gurlitt 1903. 463–604.

nak be- vagy át kellett hajtani az utcavonalon álló épületszárnyon, így annak a belső térkompozíciót meghatározó eleme a kocsibehajtó kapualj volt, amely a hozzákapcsolódó, a társasági termeket vagy a lakosztályokat feltáró lépcsőházzal legtöbbször reprezentatív együttest alkotott. Nem volt szükség viszont a fő épülettraktusba történő kocsibehajtásra a nyitott előudvaros (3. típus) és a Párizsban jellemző, majd onnan elterjedt, zárt fogadóudvaros diszpozíciónál (4. típus), ahol az utcavonalon álló kapu mögött egy tágas elő-, illetve fogadóudvar húzódott, amelyeket a kapu két oldalán kerítéssel vagy kiszolgáló rendeltetéseket befogadó épületszárnyakkal öveztek. E típusnál a főépületbe gyalogosan lehetett belépni, az előcsarnok már a földszinten biztosította a közösségi, nyilvános termek közvetlen, reprezentatív megközelítésének lehetőségét, így a társasági fő szint a palota földszintjén helyezkedett el a leggyakrabban, és jellemzően a főbejárat túloldalán kijárat nyílt az épülettömb belsejébe nyúló kertbe. A főúri magánépítészet különleges és ritka megoldását képviselte a kertjében vagy parkjában szabadon álló városi palota (5. típus), amely a 17. század végétől, a francia *maison de plaisance* mintájára, korábbi itáliai előképek nyomán jelent meg például Drezdában, Bécsben vagy Pozsonyban. Szintén különleges és újszerű diszpozíciós megoldás (6. típus) volt végül a két városi épületfajtát ötvöző, ún. palotabérház, amely a 19. század első harmadától jelent meg Bécsben és honosodott meg nagyobb számban Pest-Budán (11. ábra).

A lakóhely-építészetben a jellegzetes főúri életforma városi környezetben történő sajátos leképezése a palota elhelyezésében és építészeti elrendezésében is kimutatható, amelynek jellemző vonása az elsősorban világi hatalmi (illetve uralkodói) központ köré történő csoportosulás, így e központ köré koncentrálódó (centralizált) elhelyezés. A differenciált társadalmi helyzetből következő térbeli izolációt emellett a városfalakon kívüli elkülönült elhelyezés is biztosította, amelyet a városszerkezeti és topográfiai adottságokon (a városfalakon és az azokat körülvevő külső árkok és mezők gyűrűin) túl természeti, táji elemek (különösen például folyó közelsége, hegyoldal jelenléte stb.) is befolyásoltak. A 18–19. században a főúri életforma változása, így a *nemesi konvenció változása* hazánkban elsősorban a „foglalkozási presztízs” – a tisztségviselés, a politikai befolyás, a kiváltságokhoz kötött nyereségszerzési monopolizált lehetőségek, a földbirtok jövedelme –, másodsorban a hagyományos főnemesi műveltség összefüggésében a városi paloták építészetében jól kimutatható. A változás a főnemesség, illetve az arisztokrácia társadalmi osztályában a főrendi méltóság (az örökös főrendiházi tagság), valamint a főnemesi rang történeti-jogi és viselkedésszociológiai értelemben is vett elválását, réteggépző hatását, az építészetben pedig a főúri paloták nagyvároson belüli centralizált és izolált elhelyezését mutatja a vizsgált korszakban.

11. ábra. A városi környezetben álló paloták típusainak jellegzetes példái

IRODALOM

- Baji–Csorba 1994 Baji Etelka – Csorba László: *Kastélyok és mágnások. Az arisztokrácia világa a századvégi Magyarországon*. HG & Társa Kiadó, Budapest 1994.
- Bánrévy 1952 Bánrévy György: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapest Székesfőváros, Budapest 1952. (Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái 1–49.)
- Bende 2000 Bende Csaba: Paloták a Józsefvárosban. *Műemléklap* (2000) Március–április. 12.
- Benedek Benedek Marcellné Győri Lujza: *Az empire építészet Pesten 1800–1849*. Dante Könyvkiadó, Budapest é. n.
- Benzi–Montanaro 2010 Benzi, Fabio – Montanaro, Caroline Vincenti: *Palazzi di Roma*. Arsendile Editore, Roma 2010.
- Berlász 1990 Berlász Jenő: Kísérletek a Könyvtár elhelyezésére a XIX. században. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986–1990*. Budapest 1990.
- Blanc–Bonnemaison 2002 Blanc, Olivier – Bonnemaison, Joachim: *Hôtel particuliers de Paris*. Terrial-Finest SA, Paris 2002.
- Bölöny 1981 Bölöny József: Arisztokraták, arisztokraták... *História* 3 (1981) 4. 31–33.
- Cresti–Rendina 2007 Cresti, Carlo – Rendina, Claudio: *Palazzi di Roma*. HF Ullmann, 2007.
- Elias 2005 Elias, Norbert: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest 2005.
- F. Dózsa 2001 F. Dózsa Katalin (szerk.): A budavári királyi palota évszázadai. *Tanulmányok Budapest múltjából* 29 (2001).
- G. Györfly 1991 G. Györfly Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. (Művészettörténeti füzetek 20.)
- Gosztonyi 1911 Gosztonyi Gizella: *Családi és társadalmi élet III. Károly korában*. Budapest, Markovits Garai Ny., 1911. (Művelődéstörténeti értekezések 51.)
- Graf 2002 Graf, Henriette: *Die Residenz in München. Hofzeremoniell, Innenräume und Möblierung von Kurfürst Maximilian I. Bis Kaiser Karl VII*. München 2002. (Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, Forschungen zur Kunst- und Kulturgeschichte, Band VIII.)
- Gudenus–Szentirmay 1989 Gudenus János – Szentirmay László: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások*. Mozaik, Budapest 1989.
- Gurlitt 1903 Gurlitt, Cornelius: *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen*. Commission bei C. C. Meinhold & Söhne, Dresden 1903.
- Halmos 1995 Halmos Károly: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Supplementum. Csokonai K., Debrecen 1995. 445–482. (Rendi társadalom – polgári társadalom.)
- Hatolkay 1960 Hatolkay Árpád: A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. *Műemlékvédelem* 4 (1960) 3. 153–161.
- Holló 1994 Holló Szilvia Andrea: *Budapest régi térképeken 1686–1896*. Officina Nova, Budapest 1994.

- Koltai 2001 [Koltai András]: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Osiris Kiadó, Budapest 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források.)
- Komora 2002 Komora, Pavol: *Pozsony. A vár*. Bratislava 2002.
- Kosáry 1996 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996.
- Kövér 2006 Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Szerk.: Gyáni Gábor – Kövér György. Osiris Kiadó, Budapest 2006.
- Lechner 1924 Lechner Jenő: *Budapest műemlékei*. Budapest Székesfőváros és MOB, Budapest 1924.
- Lestyán 1940 Lestyán Sándor: *Pest-budai regélő*. Officina, Budapest 1940.
- Lőrincz 1999 *Budapest in detail*. Építészeti részletek. Szerk.: Lőrincz Zsuzsa. 6 Bt, Budapest 1999.
- M. Szűcs M. Szűcs Ilona: *Palotanegyed a Józsefvárosban*. Józsefváros Önkormányzata, Budapest é. n.
- Markó 2000 Markó László: *A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig*. Magyar Könyvklub, Budapest 2000.
- Merényi 1955 Merényi Ferenc: Lakóépületek és lakótelepek. In: *Épületfajták Magyarországon 1890–1918*. Tipológiai adatgyűjtemény. IV. kötet. Budapest 1955. (Kézirat.)
- Naudin–Nicolay–Mazery 1999 Naudin, Jean-Bernard – Nicolay-Mazery, Christiane: *Visite privée – Hôtels particuliers de Paris*. Éditions de Chêne, 1999.
- Pálmány 1997 Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In: *Mágnások, birtokosok, címereslevelek*. Szerk.: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Páter. Debrecen 1997. 37–96. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.)
- Pogány 1959 Pogány Frigyes: *Budapest*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1959.
- Profeti 1999 Profeti, Cinzia: *I palazzi di Firenze*. Giunti Gruppo Editoriale, Firenze 1999.
- Radvánszky 1879–1896 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. köt. Knoll Károly, Budapest 1879–1896.
- Siklóssy 1931 Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? 1870–1930*. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest 1931.
- Vajay 1966 Vajay Szabolcs: Vázlat a rendi társadalom szociográfiájához. *Katolikus Szemle* (1966) 4. 362.
- Váczi 1990 Váczi Piroska: *Egy épülettípus a 19. századi Budapesten*. (Bérház és palota egy épületben.) Szakdolgozat, 1990. (Kézirat.)
- Váczi 1992 Váczi Piroska: Egy épülettípus a 19. századi Budapesten – palota és bérház egy épületben. *Pavilon* 3 (1992) 7. 66–73.
- Váczi 2003 Váczi Piroska: *Főúri paloták Budapesten a historizmus korában 1867–1914*. Az arisztokrácia mozgásterének és életmódjának összefüggései egy épülettípus tükrében. Doktori értekezés, 2003. (Kézirat.)
- Vörös 1987 Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján 1987. 397–405. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.)

AZ ÁBRÁK FORRÁSA

1–11. ábra. A szerző gyűjteményi adatbázisa és saját készítésű tablói.

THE ARRANGEMENT OF THE HUNGARIAN NOBLE PALACES AND THEIR EUROPEAN PREFIGURATIONS WITHIN THE URBAN ENVIRONMENT IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Summary

The noble palace as a special type of building – due to its function – served as the residence of a family, and also represented the social position and the rank of the nobility. Since the ancient times the palace was considered as the urban residence of the wealthiest and ruling social class and as the representative symbol of its power and presence. The development of the social life in the city in modern times encouraged the nobility to stay rather in urban areas than in rural estates. In addition to participating in political and executive functions, the stay in the city was considered also as a personal representation at the events of the “season” (ball season, theater season, horse racing). The disposition (location) within the city and the architectural arrangement and design of the urban residences of the nobility, i. e. the palaces are related to the specific lifestyle of the builders. It can be interpreted and understood from a sociological point of view, because the palaces appear as the representative “architectural depiction” of a characteristic way of life in the urban area. In the 18th and 19th centuries the change in the way of noble life within the social class of the aristocracy indicates the separation and the stratifying effect of the nobility in historical-legal and sociological meaning. In the urban environment this is reflected either in the centralized location of the palaces around the city center or in the separate spatial location outside the city walls which was applied in Hungary as well as in the major European cities which served as role models for the Hungarian towns. As for Pressburg and Pest-Buda, the seats of ruling power – namely the royal palace and the rooms of the parliament – which were established in the 18th and 19th centuries, were the primary sites of noble politics and exercising power. Therefore a large number of private palaces were arranged around them. At the same time there were popular areas outside the city walls, but close to them, too, which proved to be suitable for building palaces surrounded by spacious gardens from the end of the 17th century. In the dense urban areas there were only very limited opportunities to create gardens connecting directly to the palaces. An almost unique exception for that is the group of the terraced private noble gardens occupying the southern slopes of Prague Castle Hill. The forerunners of such spatial arrangements of the palaces can be found in the Italian cities in the 13th and 14th centuries. The type of these buildings emerged in Florence in the middle of the 15th century, their first versions in Hungary were based on the buildings in Rome in the 16th and 17th centuries, and in Paris and Vienna in the 17th and 18th centuries.

Keywords: palace, disposition, noble residence, ground-plan arrangement, Baroque, Historicism

DIE ANORDNUNG DER UNGARISCHEN EDLEN PALÄSTE UND IHRER EUROPÄISCHEN VORBILDER IN STÄDTISCHER UMGEBUNG IN 18–19. JAHRHUNDERTEN

Zusammenfassung

Der Adelspalast als besonderer Gebäudetyp diente aufgrund seiner Funktion als Wohnsitz einer Familie und repräsentierte auch die soziale Lage und den Rang des Adels. Seit der Antike galt der Palast als städtische Residenz der reichsten und herrschenden sozialen Klasse und als repräsentatives Symbol ihrer Macht und Präsenz. Die Entwicklung des gesellschaftlichen Lebens in der Stadt ermutigte den Adel in der Neuzeit, sich eher in Stadtgebieten als in ländlichen Gebieten aufzuhalten. Außer der Teilnahme an politischen und exekutiven Funktionen wurde der Aufenthalt in der Stadt auch als persönliche Vertretung bei den Veranstaltungen der „Saison“ (Ballsaison, Theatersaison, Pferderennen) angesehen. Die Disposition (Lage) innerhalb der Stadt und die architektonische Anordnung und Gestaltung der städtischen Residenzen des Adels, d.h. der Paläste beziehen sich auf den spezifischen Lebensstil der Bauherren. Es kann unter soziologischen Gesichtspunkten interpretiert und verstanden werden, daß die Paläste als repräsentative „architektonische Darstellungen“ einer charakteristischen Lebensweise in dem großstädtischen Gefüge erscheinen. In 18. und 19. Jahrhunderten zeigte die Veränderung der Art des Hochadelslebens innerhalb der sozialen Klasse der Aristokratie eine Trennung und Schichtung des Hochadels in historisch-rechtlicher und soziologischer Bedeutung. Im städtischen Umfeld spiegelt sich dies entweder in der zentralisierten Lage der Paläste rund um die Innenstadt oder in der getrennten räumlichen Lage außerhalb der Stadtmauern wider, das wurde auch in Ungarn sowie in den europäischen Großstädten, die als Vorbilder für Ungarn dienten, angewendet. Was Preßburg und Pest-Buda betrifft, da wurden die im 18. und 19. Jahrhunderten errichteten Regierungssitze – nämlich der königliche Palast und das Parlament – die Hauptorte der edlen Politik und der Ausübung von Macht. Daher wurden eine große Anzahl privater Paläste um diese Gebäude angeordnet. Zur gleichen Zeit gab es beliebte Gebiete außerhalb der Stadtmauern, aber in ihrer Nähe, die sich ab dem Ende des 17. Jahrhunderts als geeignet erwiesen, Paläste, die von weitläufigen Gärten umgeben waren, zu bauen. In den dichten städtischen Gebieten gab es nur sehr begrenzte Möglichkeiten, Gärten, die mit den Palästen verbunden waren, zu schaffen. Eine fast einzigartige Ausnahme bildet die Gruppe der terrassierten privaten Hochadelsgärten an den Südhängen des Prager Burgbergs. Die Vorläufer solcher räumlichen Anordnungen der Paläste konnten in den italienischen Städten in 13. und 14. Jahrhunderten gefunden werden. Der Typ der Paläste entstand in der Mitte des 15. Jahrhunderts in Florenz. Die ersten Versionen der Paläste in Ungarn basierten auf der Struktur der Gebäude in Rom aus den 16. und 17. Jahrhunderten sowie in Paris und Wien aus den 17. und 18. Jahrhunderten.

Schlüsselwörter: Palast, Disposition, Hochadelsresidenz, Grundriss, Barock, Historismus

Open Access nyilatkozat: A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

☞ Beérkezett: 2020. június 12. Elfogadva: 2020. augusztus 24.
Online First megjelenése: 2020. december 8.